शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

दूरशिक्षण व ऑनलाईन शिक्षण केंद्र

एम. ए. भाग–२ : राज्यशास्त्र

सत्र ४

आधुनिक राजकीय विश्लेषण

(Modern Political Analysis)

नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० नुसार सुधारित अभ्यासक्रम
शैक्षणिक वर्ष २०२४–२५ पासून

© **कुलसचिव,** शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर (महाराष्ट्र)
प्रथमावृत्ती : २०२५
एम. ए. (राज्यशास्त्र) भाग-२
सर्व हक्क स्वाधीन. शिवाजी विद्यापीठाच्या परवानगीशिवाय कोणत्याही प्रकाराने नक्कल करता येणार नाही.

प्रती :

■

प्रकाशक :
डॉ. व्ही. एन शिंदे
कुलसचिव,
शिवाजी विद्यापीठ,
कोल्हापूर - ४१६ ००४.

■

मुद्रक :
श्री. बी. पी. पाटील
अधीक्षक,
शिवाजी विद्यापीठ मुद्रणालय,
कोल्हापूर - ४१६ ००४.

■

ISBN- 978-93-49570-08-5

★ दूरशिक्षण व ऑनलाईन शिक्षण केंद्र आणि शिवाजी विद्यापीठ याबद्दलची माहिती पुढील पत्त्यावर मिळू शकेल.
शिवाजी विद्यापीठ, विद्यानगर, कोल्हापूर-४१६ ००४ (भारत)

दूरशिक्षण व ऑनलाईन शिक्षण केंद्र
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

■ सल्लागार समिति ■

प्रा. (डॉ.) डी. टी. शिर्के
कुलगुरू,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) पी. एस. पाटील
प्र-कुलगुरू,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) प्रकाश पवार
राज्यशास्त्र अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एस. विद्याशंकर
कुलगुरू, केएसओयू,
मुक्तगंगोत्री, म्हैसूर, कर्नाटक-५७० ००६

डॉ. राजेंद्र कांकरिया
जी-२/१२१, इंदिरा पार्क,
चिंचवडगांव, पुणे-४११ ०३३

प्रा. (डॉ.) सीमा येवले
गीत-गोविंद, फ्लॅट नं. २,
११३९ साईक्स एक्स्टेंशन,
कोल्हापूर-४१६००१

डॉ. संजय रत्नपारखी
डी-१६, शिक्षक वसाहत, विद्यानगरी, मुंबई विद्यापीठ,
सांताक्रुझ (पु.) मुंबई-४०० ०९८

प्रा. (डॉ.) कविता ओझा
संगणकशास्त्र अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) चेतन आवटी
तंत्रज्ञान अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एस. एस. महाजन
अधिष्ठाता, वाणिज्य व व्यवस्थापन विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. एस. देशमुख
अधिष्ठाता, मानव्य विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) श्रीमती एस. एच. ठकार
प्रभारी अधिष्ठाता, विज्ञान व तंत्रज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्राचार्या (डॉ.) श्रीमती एम. व्ही. गुळवणी
प्रभारी अधिष्ठाता, आंतर-विद्याशाखीय अभ्यास विद्याशाखा
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

डॉ. व्ही. एन. शिंदे
कुलसचिव,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

डॉ. ए. एन. जाधव
संचालक, परीक्षा व मूल्यमापन मंडळ,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्रीमती सुहासिनी सरदार पाटील
वित्त व लेखा अधिकारी,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

डॉ. के. बी. पाटील (सदस्य सचिव)
प्र. संचालक, दूरशिक्षण व ऑनलाईन शिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

दूरशिक्षण व ऑनलाईन शिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

अभ्यासमंडळ : राज्यशास्त्र

अध्यक्ष - **डॉ. रविंद्र पांडुरंग भणगे**
राज्यशास्त्र अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

- **डॉ. प्रकाश रामचंद्र पवार**
  राज्यशास्त्र अधिविभाग,
  शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

- **डॉ. अरुण मारुतीराव चव्हाण**
  भोगावती महाविद्यालय, कुरुकली, जि. कोल्हापूर

- **डॉ. शिरीषकुमार धोंडिराम पवार**
  बाळासाहेब देसाई कॉलेज, पाटण, ता. कराड,
  जि. सातारा

- **डॉ. सचिन महादेव पाटील**
  श्रीमती कुसुमताई राजारामबापू पाटील कन्या महाविद्यालय,
  उरूण-इस्लामपूर, जि. सांगली

- **डॉ. विक्रमराव एन. पाटील**
  शंकरराव जगताप जगताप आर्टस कॉलेज, वाघोली,
  जि. सातारा

- **डॉ. श्रीमती मेघा संजय पाटील**
  कै. मालती व. पाटील कन्या महाविद्यालय,
  उरूण-इस्लामपूर, जि. सांगली

- **डॉ. संतोष केशव खडसे**
  कर्मवीर भाऊराव पाटील कॉलेज, उरूण-इस्लामपूर,
  ता. वाळवा, जि. सांगली

- **डॉ. श्रद्धा विनोद कोठावळे**
  सहकारभूषण मा. एस. के. पाटील कॉलेज, कुरुंदवाड,
  ता. शिरोळ, जि. कोल्हापूर

- **डॉ. राहुल दत्ता मांडणीकर**
  श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, २९६८, 'सी',
  दसरा चौक, कोल्हापूर

- **प्राचार्य डॉ. बाळ अनंत कांबळे**
  धनंजयराव गाडगीळ कॉलेज ऑफ कॉमर्स, सातारा

- **डॉ. वासंती प्रतापचंद्र रासम**
  घरोंदा ३८४/३८५ आर. के. नगर सोसायटी नं. ५,
  मोरेवाडी, कोल्हापूर

- **डॉ. अनिल देवगौडा पाटील**
  आर्टस, कॉमर्स अॅण्ड सायन्स कॉलेज, गडहिंग्लज,
  जि. कोल्हापूर

- **डॉ. सिकंदर आप्पासाहेब जमादार**
  राजहंस हौसिंग कार्पोरेशन प्लॉट नं. ०९, विजय नगर,
  इस्ट सांगली मिरज रोड, सांगली

- **श्री. रमेश दिनकर डुबल**
  किसन वीर महाविद्यालय वाई, जि. सातारा

प्रस्तावना

शिवाजी विद्यापीठाने दूरशिक्षण व ऑनलाईन शिक्षण केंद्राच्या माध्यमातून शिक्षणापासून व्यक्तीगत आणि भौतिक परिस्थितीने दूर गेलेल्या अनेकांना पुन्हा शिक्षण प्रवाहात येण्याची सुवर्णसंधी उपलब्ध करून दिली याचे संपूर्ण श्रेय विद्यापीठाला जाते. 'ज्ञानमेवामृतम्' या शिवाजी विद्यापीठाच्या ब्रीद वाक्याप्रमाणे ज्ञानरूपी अमृत प्राप्त करण्याची संधी सर्वांसाठी उपलब्ध करून दिली. याच दूरशिक्षण केंद्राद्वारे नोंद झालेल्या बहिःस्थ विद्यार्थ्यांना स्वयंअध्ययन साहित्य उपलब्ध करून दिले आहे.

'आधुनिक राजकीय विश्लेषण' हे पुस्तक राज्यशास्त्र विषयाच्या एम. ए. भाग दोनच्या सत्र चारसाठी विद्यार्थ्यांच्या हाती देताना आम्हाला विशेष आनंद होत आहे.

आधुनिक राजकीय विश्लेषण यामध्ये प्रस्तावना, राजकीय संस्कृती, राजकीय सामाजीकरण आणि संप्रेषण, राजकीय सहभाग आणि अभिजन, राजकीय विकास आणि राजकीय आधुनिकीकरण या घटकांचा विस्ताराने अभ्यास करणार आहोत.

या पुस्तक निर्मितीमध्ये शिवाजी विद्यापीठाचे कुलगुरू मा. डॉ. डी. टी. शिर्के यांची प्रेरणा व प्रोत्साहन आम्हाला मिळाले त्याबद्दल त्यांचे मनःपूर्वक आभार. राज्यशास्त्र अभ्यास मंडळाचे अध्यक्ष डॉ. रविंद्र भणगे, राज्यशास्त्र विभाग शिवाजी विद्यापीठ मधील प्राध्यापक डॉ. प्रकाश पवार, शिवाजी विद्यापीठ राज्यशास्त्र अभ्यास मंडळाचे सर्व सन्माननीय सदस्य व सर्व लेखक यांचे सहकार्य लाभल्याबद्दल त्या सर्वांचे मी आभार मानतो.

वरील सर्वांइतकेच महत्त्वाचे म्हणजे दूरशिक्षण व ऑनलाईन शिक्षण केंद्राचे प्रभारी संचालक डॉ. के. बी. पाटील, दूरशिक्षण केंद्रातील सर्व सहकारी विद्यापीठाचे सर्व पदाधिकारी यांच्या सहकार्याबद्दल व तत्परतेबद्दल सर्वांचे मनःपूर्वक आभार.

■ **संपादक** ■

प्रा. (डॉ.) रविंद्र भणगे
राज्यशास्त्र अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

अभ्यास घटकांचे लेखक

लेखक	घटक क्रमांक
डॉ. सुखदेव उंदरे राज्यशास्त्र अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर	१, २
डॉ. दत्तात्रय सावंत कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, लांजा, ता. लांजा, जि. रत्नागिरी	३
डॉ. मल्लिकार्जुन बंदारे राजर्षी छत्रपती शाहू कॉलेज, कदमवाडी रोड, कोल्हापूर जि. कोल्हापूर	४

■ संपादक ■

प्रा. (डॉ.) रविंद्र भणगे
राज्यशास्त्र अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

अनुक्रमणिका

घटक क्रमांक	घटकाचे शीर्षक	पान क्रमांक
१.	प्रस्तावना	१
२.	राजकीय संस्कृती, राजकीय सामाजीकरण आणि संसूचन (संप्रेषण)	२८
३.	राजकीय सहभाग आणि अभिजन (श्रेष्ठीजन)	४३
४.	राजकीय विकास आणि राजकीय आधुनिकीकरण	६५

■ विद्यार्थ्यांना सूचना

प्रत्येक घटकाची सुरुवात उद्दिष्टांनी होईल. उद्दिष्टे दिशादर्शक आणि पुढील बाबी स्पष्ट करणारी असतील.

१. घटकामध्ये काय दिलेले आहे.

२. तुमच्याकडून काय अपेक्षित आहे.

३. विशिष्ट घटकावरील कार्य पूर्ण केल्यानंतर तुम्हाला काय माहीत होण्याची अपेक्षा आहे.

स्वयं मूल्यमापनासाठी प्रश्न दिलेले असून त्यांची अपेक्षित उत्तरेही देण्यात आलेली आहेत. त्यामुळे घटकाचा अभ्यास योग्य दिशेने होईल. तुमची उत्तरे लिहून झाल्यानंतरच स्वयं अध्ययन साहित्यामध्ये दिलेली उत्तरे पाहा. ही तुमची उत्तरे (किंवा स्वाध्याय) आमच्याकडे मूल्यमापनासाठी पाठवायची नाहीत. तुम्ही योग्य दिशेने अभ्यास करावा, यासाठी ही उत्तरे 'अभ्यास साधन' (Study Tool) म्हणून उपयुक्त ठरतील.

प्रिय विद्यार्थी,

हे स्वयंअध्ययन साहित्य या पेपरसाठी एक पूरक अभ्याससाहित्य म्हणून आहे. असे सूचित करण्यात येते की, विद्यार्थ्यांनी २०२४-२५ पासून तयार केलेला नवीन अभ्यासक्रम पाहून त्याप्रमाणे या पेपरच्या सखोल अभ्यासासाठी संदर्भपुस्तके व इतर साहित्याचा अभ्यास करावा.

घटक १
प्रस्तावना
(Introduction)

अनुक्रमणिका

१.० उद्दिष्ट्ये

१.१ प्रास्ताविक

१.२ विषय विवेचन

१.२.१ आधुनिक राजकीय विश्लेषणाचा उदय

१.२.२ प्रमुख सैद्धांतिक दृष्टिकोन: डेव्हिड ईस्टन आणि गॅब्रिएल आल्मंड

१.२.३ वर्तनवाद

१.२.४ उत्तर-वर्तनवाद

१.३ सारांश

१.४ पारिभाषिक शब्द व शब्दार्थ

१.५ स्वयंअध्ययनासाठी प्रश्न

१.६ स्वयंअध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

१.७ सरावासाठी स्वाध्याय

१.८ अधिक वाचनासाठी संदर्भ पुस्तके

१.० उद्दिष्ट्ये

१) आधुनिक राजकीय विश्लेषणाचा अर्थ समजून घेणे.

२) आधुनिक राजकीय विश्लेषणाच्या उदयाची कारणमीमांसा समजून घेणे.

२) आधुनिक राजकीय विश्लेषणाचे दृष्टिकोन समजून घेणे.

३) वर्तनवादाचा अर्थ स्पष्ट करणे.

४) वर्तनवादाचे महत्व स्पष्ट करणे.

५) उत्तर-वर्तनवादी क्रांतीमागील कारणमीमांसा समजून घेणे.

६) उत्तर-वर्तनवादाचे महत्व स्पष्ट करणे.

१.१ प्रास्ताविक

आधुनिक राजकीय विश्लेषणाची उत्क्रांती ही राज्यशास्त्रज्ञांकडून राजकीय व्यवस्था, वर्तन आणि संस्थांच्या अभ्यासाकडे पाहण्याच्या पद्धतीत एक महत्त्वपूर्ण बदल प्रतिपादित करते. राजकीय विश्लेषणाचा उदय एक वेगळी उपशाखा म्हणून २० व्या शतकाच्या मध्यात शोधला जाऊ शकतो. या काळात विद्वानांनी प्रामुख्याने मानकात्मक, ऐतिहासिक आणि तात्विक पद्धतींवर अवलंबून असलेल्या पारंपारिक दृष्टिकोनांपासून दूर जाण्यास सुरुवात केली. प्लेटो, ॲरिस्टॉटल, हॉब्स आणि लॉक सारख्या विचारवंतांच्या कार्यांनी वर्चस्व गाजवणारे शास्त्रीय राजकीय सिद्धांत हे राजकीय व्यवस्थांचे आदर्श स्वरूप, शासन आणि व्यक्तींचे हक्क आणि कर्तव्ये यावर लक्ष केंद्रित करत होते. या पूर्वीच्या दृष्टिकोनांमध्ये अनेकदा अनुभवजन्य पुराव्यांऐवजी संकल्पनात्मक विश्लेषण आणि नैतिक मूल्यांकनावर अवलंबून राहून अनुमानात्मक तर्क समाविष्ट होते.

दुसऱ्या महायुद्धानंतरच्या काळात अनुभवजन्य विषय म्हणून राज्यशास्त्राचे औपचारिकीकरण आकार घेऊ लागले. या काळात शैक्षणिक वातावरण हे अनुभवजन्य संशोधन, परिमाणात्मक पद्धती आणि चाचणीयोग्य सिद्धांतांच्या विकासावर आधारित राजकीय घटनांच्या पद्धतशीर अभ्यासावर अधिकाधिक केंद्रित झाले होते. या बदलावर त्या काळातील व्यापक बौद्धिक प्रवाहाचा मोठा प्रभाव होता, ज्यामध्ये मानवी वर्तनावर वैज्ञानिक पद्धती लागू करणाऱ्या समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र आणि मानसशास्त्र यासारख्या सामाजिक विज्ञानांचा उदय यांचा समावेश होता. विशेषतः दुसऱ्या महायुद्धाने राजकीय व्यवस्थांचे अधिक कठोर आणि वस्तुनिष्ठ विश्लेषण करण्याची मागणी करण्यात प्रेरक भूमिका बजावली. सर्वात महत्त्वपूर्ण परिवर्तन वर्तनाच्या क्रांतीच्या स्वरूपात आले, ज्यामध्ये अमूर्त तात्विक आदर्शांऐवजी निरीक्षणीय वर्तनाच्या दृष्टिकोनातून राजकारणाचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केला गेला. विद्वानांनी वैयक्तिक आणि गट वर्तन, मतदान पद्धती, राजकीय सहभाग आणि संस्थात्मक कार्यावर लक्ष केंद्रित करण्यास सुरुवात केली. मानसशास्त्र आणि समाजशास्त्र यासारख्या विषयात इतर क्षेत्रात सामान्य असलेल्या सांख्यिकीय साधने आणि संशोधन पद्धतींचा वापर केला. परिणामी, राजकीय विश्लेषण अधिक अनुभवजन्य, वैज्ञानिक बनले आणि वास्तविक-जगातील राजकीय घटनांचे स्पष्टीकरण देण्यावर लक्ष केंद्रित केले.

आधुनिक राजकीय विश्लेषणाच्या विकासात योगदान देणाऱ्या अनेक विद्वानांमध्ये, या क्षेत्रातील त्यांच्या पायाभूत कार्यासाठी दोन नावे समोर येतात; डेव्हिड ईस्टन आणि गॅब्रिएल आल्मंड. दोघांनीही राजकीय विश्लेषणाच्या संकल्पना आणि विकासात महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे. त्यांच्या सैद्धांतिक दृष्टिकोनांनी दशकांपासून या क्षेत्रावर प्रभाव पाडला आहे. राजकीय शास्त्रज्ञ डेव्हिड ईस्टन यांनी पन्नासच्या दशकात राजकीय विश्लेषणाचा व्यवस्था सिद्धांत मांडला. ईस्टनचा दृष्टिकोन राजकीय व्यवस्थांना त्यांच्या वातावरणाशी संवाद साधणाऱ्या, त्यांच्याकडून आगत (Input) प्राप्त करणाऱ्या आणि त्या बदल्यात निर्गत (Output) निर्माण करणाऱ्या खुल्या व्यवस्था म्हणून परिभाषित करण्याचा प्रयत्न करत होता. या सैद्धांतिक चौकटीने राजकीय प्रक्रिया समजून घेण्यासाठी, शास्त्रीय राजकीय सिद्धांताच्या आदर्शवादाच्या पलीकडे जाऊन राजकारणाच्या अधिक अनुभवजन्य आणि वैज्ञानिक अभ्यासाकडे जाण्यासाठी अधिक संरचित आणि

वस्तुनिष्ठ दृष्टिकोनाचा मार्ग मोकळा केला. २० व्या शतकाच्या मध्यातील वर्तनवादी क्रांतीने राजकीय विश्लेषणाकडे या पारंपारिकतेपेक्षा अतिशय वेगळा दृष्टिकोन स्वीकारला. सर्वेक्षण, प्रयोग आणि सांख्यिकीय विश्लेषण यासारख्या अनुभवजन्य संशोधन पद्धतींचा वापर करून वर्तनवादाने वैयक्तिक आणि सामूहिक राजकीय वर्तनाच्या वैज्ञानिक अभ्यासावर लक्ष केंद्रित केले.

वर्तनवादाच्या प्रमुख पैलूंमध्ये अनुभववाद, परिमाण आणि राजकीय वर्तनाचे विश्लेषण करण्यासाठी वैज्ञानिक पद्धतींचा वापर यावर भर दिला गेला. वर्तनवादातील एक मध्यवर्ती कल्पना म्हणजे विश्लेषणाचे एकक म्हणून व्यक्तीवर लक्ष केंद्रित करणे. हे पूर्वीच्या राजकीय विज्ञान दृष्टिकोनांच्या संस्थात्मक आणि संरचनात्मक केंद्रिततेपासून वेगळे होते. वर्तनवाद्यांनी मतदार, राजकीय अभिजात वर्ग, हितसंबंध गट आणि राजकीय प्रक्रियेतील इतर घटकांचा अभ्यास केला, सर्वेक्षणे आणि सांख्यिकीय तंत्रांचा वापर करून त्यांच्या वर्तनांचा परिणामांवर कसा प्रभाव पडतो याचे विश्लेषण केले. वर्तनवादी क्रांतीने राजकीय विज्ञानाच्या व्यावसायिकीकरणात योगदान दिले आणि राजकारणाचा अभ्यास इतर सामाजिक विज्ञानांप्रमाणेच अनुभवजन्य आणि पद्धतशीर पद्धतीने केला जाऊ शकतो या कल्पनेला चालना दिली.

उत्तर-वर्तनवाद राज्यशास्त्रात अत्यंत आवश्यक असलेली वस्तुनिष्ठता आणि अनुभवजन्यतेवर लक्ष केंद्रित केले. १९६० आणि १९७० च्या दशकापर्यंत अनेक विद्वानांना प्रश्न पडू लागला की, अनुभवजन्य संशोधनावर लक्ष केंद्रित केल्याने मानक आणि नैतिक प्रश्नांच्या ऐवजी वर्णनावर जास्त भर देण्यात आला आहे का? टीकाकारांचा असा युक्तिवाद होता की वर्तनवादाने शक्ती, असमानता आणि सामाजिक न्याय यासारख्या महत्त्वाच्या मुद्द्यांकडे दुर्लक्ष केले आणि ''का'' किंवा राजकीय व्यवस्थेमधील सखोल मूल्ये आणि गृहीतके पुरेसे स्पष्ट न करता ते राजकारणाच्या ''कसे'' वर खूप केंद्रित होते. या टीकांमुळे उत्तर-वर्तनवादाला जन्म मिळाला, ही एक चळवळ होती जी राजकीय विज्ञानात अनुभवजन्य विश्लेषण आणि मानक विचार दोन्ही समाविष्ट करण्याचा प्रयत्न करत होती. उत्तर-वर्तनवाद्यांनी असा युक्तिवाद केला की राजकीय विश्लेषण केवळ निरीक्षण आणि भाकित करण्यापुरते मर्यादित नसावे; त्याऐवजी ते राजकीय मूल्ये, नीतिमत्ता आणि न्याय यांविषयीच्या मूलभूत प्रश्नांशी देखील जोडले पाहिजे.

आधुनिक राजकीय विश्लेषणाची प्रस्तावना हा घटक राजकीय विज्ञानाच्या उत्क्रांतीला एक विषय म्हणून समजून घेण्यासाठी आवश्यक चौकट प्रदान करते. ज्यामध्ये काळानुसार त्याच्या अभ्यासाला चालना व आकार देणाऱ्या प्रमुख सैद्धांतिक विकास आणि पद्धतशीर बदलांवर प्रकाश टाकला जातो. आधुनिक राजकीय विश्लेषणाचा उदय राजकारणाच्या सैद्धांतिक, तात्विक प्रयत्नातून अधिक पद्धतशीर, अनुभवजन्य विज्ञानात रूपांतरीत होण्यामध्ये खोलवर रुजलेला आहे. राजकीय गतिशीलता अधिकाधिक गुंतागुंतीची होत असताना, विद्वानांनी राजकीय प्रणाली, वर्तन आणि संस्थांचे विश्लेषण करण्यासाठी नवीन साधने आणि दृष्टिकोन शोधण्यास सुरुवात केली. यामुळे पारंपारिक दृष्टिकोनातून समकालीन राजकीय विश्लेषण परिभाषित करणाऱ्या आधुनिक वैज्ञानिक पद्धतीकडे होणारे संक्रमण अधोरेखीत होते.

१.२ विषय विवेचन

प्रस्तुत घटकामध्ये आधुनिक राजकीय विश्लेषणाची मूलभूत समज निर्माण करण्यासाठी आधुनिक राजकीय विश्लेषणाचा उदय व तदनुषंगाने प्रमुख सैद्धांतिक दृष्टिकोनांचे विश्लेषण केले गेले आहे. ह्या घटकामध्ये राजकीय विज्ञानाचा एक विषय म्हणून विकासाचा मागोवा घेतला गेला असून २० व्या शतकात राजकीय विश्लेषण वर्णनात्मक ते अधिक अनुभवजन्य आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोनांकडे कसे बदलले याचे परीक्षण केले आहे. डेव्हिड ईस्टनचा व्यवस्था सिद्धांत आणि गॅब्रिएल आल्मंडचा संरचनात्मक-प्रकार्यात्मकता हे राजकीय विश्लेषणाला पुन्हा आकार देणाऱ्या अग्रगण्य दृष्टिकोनांमध्ये अतिशय महत्त्वाचे मानले जातात. ईस्टनचा व्यवस्था सिद्धांत हा राजकीय व्यवस्थेला परस्परसंवादी घटक म्हणून पाहतो, तर आल्मंडचे प्रारूप हे समाजातील राजकीय संरचनांच्या कार्यांवर भर देते. तसेच वर्तनवाद अनुभवजन्य संशोधन आणि राजकीय वर्तनाच्या अभ्यासाकडे राजकीय विज्ञानात झालेल्या बदलाचे दिग्दर्शन करतो. हा दृष्टिकोन राजकीय प्रणालींमधील व्यक्तींच्या कृती आणि मानसिक प्रेरणांवर लक्ष केंद्रित करून परिमाणात्मक तथ्यांवर भर देते. तर उत्तर-वर्तनवाद वर्तनवादाच्या मर्यादांना प्रतिसाद देतो, नैतिक तर्क-वितर्कांना एकत्रित करणारा आणि वास्तविक जगातील समस्यांच्या मानकीय दृष्टिकोनाचा पुरस्कार करतो. हा दृष्टिकोन विज्ञाननिष्ठतेबरोबरच व्यावहारिक राजकीय बदलांचे मार्गदर्शन करण्यासाठी सिद्धांताचे महत्त्व अधोरेखित करतो.

१.२.१ आधुनिक राजकीय विश्लेषणाचा उदय

राजकीय विश्लेषण सामाजिक विश्लेषणाचा एक भाग असून राज्याचा पाया आणि सरकारच्या तत्त्वांशी संबंधित आहे. त्यामुळे राज्यशास्त्राच्या अभ्यासाला राजकीय विश्लेषण असे संबोधले जाते. यामध्ये राज्याच्या बाबींशी संबंधित आणि विविध परिस्थितींमध्ये राज्याच्या अस्तित्वाच्या स्वरूपामध्ये व ज्यामध्ये राज्य विकसित होते ते शोधण्याचा आणि समजून घेण्याचा प्रयत्न केला जातो. मुळात, राजकीय विश्लेषण हा राज्य आणि सरकारचा शोध आहे. राजकीय शास्त्रज्ञ रिचर्ड ग्लेन गेटेल यांनी राजकीय विश्लेषणाला राज्याचा ऐतिहासिक तपास असून; राज्याच्या बाबींचा विश्लेषणात्मक अभ्यास आणि ते कसे आकारला येते, तसेच राज्य त्याच्या आदर्श स्वरूपात कसे असावे याचे राजकीय-नैतिक आकलन असे म्हटले आहे. ''राजकारणाचा अभ्यास संघटित राज्यांच्या संबंधात मनुष्याच्या जीवनापुरता मर्यादित आहे,'' असे हॅरॉल्ड जोसेफ लास्की यांनी म्हटले आहे.

ब्रिटिश राजकीय शास्त्रज्ञ सर जॉर्ज एडवर्ड गॉर्डन, कॅटलिन यांनी असा युक्तिवाद केला आहे की, ''राजकीय शास्त्र म्हणजे राजकीय जीवनातील कृती आणि सरकारच्या विविध अवयवांच्या कृतींचा अभ्यास''. राज्यशास्त्रातील या काही महत्वपूर्ण विद्वानांचे हे युक्तिवाद असे सूचित करतात की राज्यशास्त्र हा राज्य, सरकार आणि राजकीय संघटनांचा अभ्यास आहे. तथापि, या परिभाषांनी राजकीय शास्त्राला पारंपारिक क्षेत्राच्या संकुचित कायदेशीर संस्थात्मक दृष्टिकोनातून पाहिले आहे. द्वितीय विश्वयुद्धानंतर राज्यशास्त्राच्या अभ्यासासाठी स्वीकारण्यात आलेला एक लोकप्रिय दृष्टीकोन म्हणजे २० व्या शतकाच्या सुरूवातीस, राजकीय विश्लेषणाच्या क्षेत्रामध्ये या दृष्टिकोनाने राजकीय वर्तनावर जोर दिला. आर्थर बेंटले,

ग्रॅहम वॉलास आणि चार्ल्स ई. मेरियम यांसारख्या शास्त्रज्ञांनी या दृष्टिकोनाचा पुरस्कार केला आणि राजकीय विश्लेषणाच्या सामाजिक आणि मानसिक पैलूंसारख्या महत्त्वपूर्ण पैलूंवर भर दिला.

आधुनिक राजकीय विश्लेषण: स्वरूप आणि व्याप्ती

राजकीय घडामोडी आणि त्याच्या विश्लेषणाला प्राचीन काळापासूनचा इतिहास आहे. शास्त्रीयदृष्ट्या, त्याची मुळे ग्रीसमध्ये सापडतात. जेथे प्रसिद्ध ग्रीक तत्त्ववेत्ता ॲरिस्टॉटलने राजकारणाला 'प्रधान शास्त्र' (Master Science) म्हटले आहे. या विधानाद्वारे ॲरिस्टॉटलने राजकीय विश्लेषणाचा उल्लेख एक अशी क्रिया म्हणून केला आहे, ज्याद्वारे वैयक्तिक जीवन सुधारले जाऊ शकते आणि एक मोठा समाज निर्माण केला जाऊ शकतो. तथापि, राजकीय अभ्यास विश्लेषणामध्ये दोन गुंतागुंत समाविष्ट आहेत. प्रथम, पूर्वग्रह सहजपणे प्रवेश करू शकतो आणि हे पूर्वग्रह कमी करण्याची आवश्यकता अनेक पटींनी वाढते. हे लक्षात ठेवणे महत्त्वाचे आहे की राजकीय विश्लेषण ही एक नैतिक कृती नाही की जी एक स्वप्नलोकीय (Utopian) समाज बनवण्यासाठी केली जाते. म्हणून, राजकीय विश्लेषणाचा अभ्यास तेव्हाच अर्थपूर्ण होऊ शकतो जेव्हा तो पूर्वग्रहापासून मुक्त असतो. दुसरे, राजकीय विश्लेषण या शब्दाची व्याख्या वेगवेगळ्या प्रकारे केली जाते. कोणत्याही एका व्याख्येवर विद्वानांचे एकमत आढळून येत नाही. उदा. निर्णय घेण्याबाबतचे राजकीय विश्लेषण, दुर्मिळ संसाधनांचे वाटप अधिक चांगल्या प्रकारे करता येते का? अशाप्रकारची अनिश्चितता, यामुळे राजकीय विश्लेषणाचे वेगवेगळे दृष्टिकोन विशद केले जाणे आवश्यक आहे. भिन्न दृष्टीकोन हे राजकीय विश्लेषणाला वेगळ्या प्रकारे परिभाषित करतात परंतु सामान्यतः ते राजकीय घटनांच्या विश्लेषणासच संदर्भित करतात. या विषयाची उत्पत्ती ग्रीसमध्ये झाली, प्राचीन काळात राज्यसंस्थेचे स्वरूप हे स्वतंत्र शहर-राज्यांमध्ये विभागले गेले होते. त्यावेळचे सर्वात महत्त्वाचे शहर-राज्य अथेन्स हे होते. म्हणून, ग्रीसपासून उद्भवलेल्या व्याख्येचा अर्थ 'पोलिस' किंवा राज्याच्या कामकाजाच्या विश्लेषणासाठी घेतला जाऊ शकतो. राज्याचा कारभार चालवणारे सरकार असल्याने सरकारच्या कारभाराचा संदर्भ घेण्यासाठीही राजकारण केले जाते. तथापि, हा राजकीय विश्लेषणाचा अत्यंत संकुचित दृष्टिकोन आहे. राजकारण हे राज्याच्या घडामोडींना संदर्भित करते हे खरे असले तरी ते राज्यापुरते मर्यादित आहे असे मानता येत नाही. सध्याच्या काळात, समाजाच्या सर्व गुंतागुंतीच्या बाबींचे व्यवस्थापन करणे केवळ राज्याला शक्य नसून दैनंदिन व्यवहारात राज्याला अनेक संस्थांचा पाठिंबा घ्यावा लागतो. राजकीय विश्लेषण हे राज्यापुरते मर्यादित आहे असे मत मांडणारे सिद्धांतवादी असे मानतात की, नागरी समाजात राजकारण खेळले जात नाही. हे लक्षात घेण्याची गरज आहे की, नागरी समाजामध्ये कुटुंब, नातेवाईक, संस्था तसेच वर्ग, शैक्षणिक आणि व्यावसायिक संस्था आदी गैर-राज्य संस्थांचा समावेश होतो. राज्याला 'सार्वजनिक' संस्था म्हणून संबोधले जाऊ शकते, तर नागरी समाजाला खाजगी संस्था म्हटले जाते. परंतु असे वर्गीकरण करणे देखील अपूर्ण आहे. कारण असा युक्तिवाद केला जातो की नागरी समाज देखील सार्वजनिक आहे आणि त्याचे सदस्यत्व सर्वांसाठी खुले आहे. त्याच वेळी, नागरी समाज सार्वजनिक धोरणांवर जोरदार प्रभाव टाकतो कारण त्याला जनतेचा पाठिंबा असतो. त्यामुळे नागरी समाजाला देखील समाजपातळीवर बरीच वैधता किंवा नैतिक स्थान प्राप्त असते.

राज्याच्या कार्यक्षेत्राच्या संदर्भात स्त्रीवादी, अशा दृष्टिकोनांवर टीका करतात की, राज्याने 'खाजगी' क्षेत्रात प्रवेश करू नये. स्त्रीवाद्यांचे म्हणणे आहे असे की, समाजात स्त्रियांवर पुरुषांचे वर्चस्व आहे, म्हणून राज्याने पुरुषांच्या हातून स्त्रियांवर होणारे अत्याचार आणि दुर्व्यवहार संपवायला पाहिजेत. सत्ता ही राज्याच्या क्षेत्रापुरती मर्यादित नसून कुटुंब आणि इतर संस्थांसारख्या गैर-राज्य संस्थांमध्येही आढळते असे ते ठामपणे सांगतात. केट मिलेट यांनी त्यांच्या राजकीय विश्लेषण (१९६९) या पुस्तकात असा युक्तिवाद केला आहे की, सत्ता-संरचित संबंध राजकीय विश्लेषणाची व्याख्या करतात; ही एक व्यवस्था आहे ज्यामध्ये व्यक्तींचा एक गट दुसऱ्यावर नियंत्रण ठेवतो. अशाप्रकारे, कुटुंबातील पती-पत्नी आणि पालक आणि मुले यांच्यातील संबंध, नियोक्ता आणि कामगार किंवा सरकार आणि नागरिक यांच्यातील राजकीय संबंधांकडे स्त्रीवादी हे वेगवेगळ्या दृष्टिकोणातून पाहतात.

राजकीय विश्लेषणाला अनेकदा 'शक्यतेची कला' असे संबोधले जाते, कारण बळाचा वापर न करता कायदा व सुव्यवस्थेची काळजी घेणे राज्याला शक्य आहे. मतभेद स्वागतार्ह नसले तरी ते चिरडणे आवश्यक नाही आणि संघर्ष वाटाघाटी आणि तडजोडीने सोडवला जाऊ शकतो. अशाप्रकारे, या दृष्टिकोनासह राजकीय विश्लेषण ही एक सभ्य शक्ती मानली जाते. तर सर फ्रेडरिक पोलॉक यांनी सैद्धांतिक विश्लेषण आणि उपयोजित विश्लेषण यामध्ये फरक केला आहे.

अमेरिकन राजकीय शास्त्रज्ञ हॅरोल्ड डी. लासवेल आणि तत्वज्ञानी अब्राहम कॅप्लान यांनी राज्यशास्त्राच्या अभ्यासात असे मत मांडले आहे की, ''राजकीय विश्लेषण हे धोरणशास्त्र आहे. राजकारणाच्या विश्लेषणात, राजकीय विज्ञान, शक्ती आकारणे आणि सामायिकरण करण्याचा अभ्यास आहे.'' 'सत्ता' आणि 'स्वातंत्र्य' यांच्यातील सुसंवाद प्रस्थापित करणे हे त्याचे उद्दिष्ट आहे. राज्याची शक्ती आणि व्यक्तिस्वातंत्र्य अपरिहार्य आहे, असा त्याचा विश्वास आहे. यामुळे, मानवाच्या संघटीत आणि रचनात्मक जीवनासाठी राज्यशास्त्र अत्यंत अपरिहार्य बनते. अशा प्रकारे, राजकीय विश्लेषण हे कोणाला काय, कधी आणि का मिळते याचे शास्त्र बनते. 'पॉलिटिकल ॲनालिसिस इन द स्टडी ऑफ पॉलिटिकल सायन्स' या त्यांच्या प्रसिद्ध ग्रंथात असे निरीक्षण नोंदवले आहे: 'कोणाला काय? केव्हा? कसे?' हॅरोल्ड लासवेल हीच नोंद करतात. प्रख्यात सामाजिक शास्त्रज्ञ मॅक्स वेबर यांनी निरीक्षण केले की, ''राज्यशास्त्र हे सकारात्मक आणि आदर्श दोन्ही आहे आणि मानवी वर्तनाचा त्याच्या न्याय शोधण्याच्या दृष्टिकोनातून अभ्यास करते.'' डेव्हिड ईस्टनसाठी, ''राज्यशास्त्र हे समाजासाठी मूल्यांच्या अधिकृत वाटपाशी संबंधित आहे.'' अलीकडे, राज्य शब्दाची जागा राजकीय व्यवस्थेने घेतली आहे. हे राज्यशास्त्राच्या अभ्यासाच्या दृष्टीकोनात बदल दर्शविते, जिथे ते आता राज्याच्या अभ्यासापुरते मर्यादित राहिलेले नाही. आता, त्यात परंपरेने राजकीय विश्लेषणाच्या कक्षेत नसलेल्या विषयांचाही समावेश केला आहे. संस्था आणि कायद्यांपेक्षा राजकीय विश्लेषणाच्या अभ्यासात आता राजकीय वर्तणुकीवर अधिक लक्ष केंद्रित केले जात आहे. सामाजिक शास्त्रामध्ये राजकीय विश्लेषण ही एक महत्त्वाची शाखा म्हणून उदयास आली आहे. सध्याच्या सिद्धांतकारांचे म्हणणे आहे की, राजकीय विश्लेषणाचा मुख्य उद्देश व्यक्तींमधील संबंध प्रस्थापित करणे आणि एकीकडे व्यक्ती आणि दुसरीकडे समाज आणि राज्य यांच्यातील संबंध प्रस्थापित करणे हा आहे.

सध्याच्या काळात, राजकीय विश्लेषण आता आंतरराष्ट्रीय संबंध आणि राज्यांमधील सहकार्य यांचाही अभ्यास करते.

आधुनिक राजकीय शास्त्रज्ञांच्या मते, राजकीय विश्लेषणाचे तीन घटक आहेत, ते म्हणजे सत्ता, संघर्ष आणि सहमती. १. प्रभाव आणि शक्ती म्हणून राजकारण मॅकियाव्हेली, मॅक्स वेबर, बर्ट्रांड रसेल, लासवेल, कॅप्लान, कॅलिन आणि मॅर्गिन्था हे सत्तेच्या राजकारणाचे अर्थ लावतात. लासवेल आणि कॅप्लनराईट: ''सत्तेची संकल्पना कदाचित संपूर्ण राजकारणशास्त्रात सर्वात मूलभूत आहे; राजकीय प्रक्रिया म्हणजे आकार, वितरण आणि शक्तीचा वापर.' राजकारणाच्या पूर्वीच्या संकल्पनांवर सत्तेचा एक फायदा आहे की ते एका प्रक्रियेवर लक्ष केंद्रित करते, राज्यसारख्या कायदेशीर अमूर्ततेवर नव्हे तर आधुनिक समाजात शक्ती कशी जमा होते, वापरली जाते आणि नियंत्रित केली जाते. २. संघर्ष आणि विवाद म्हणून राजकारण: जे.डी.बी. मिलर लिहितात, ''राजकारण हे समाजातील सदस्यांमधील मतभेदांचे एक नैसर्गिक प्रतिक्रीया आहे.'' अमेरिकन राजकीय शास्त्रज्ञ क्विन्सी राईट म्हणतात, ''राजकीय विश्लेषण तेव्हाच अस्तित्वात असते जेव्हा टोके किंवा माध्यम विवादास्पद असतात.'' कार्ल मार्क्सने राजकारणाच्या अभ्यासात संघर्ष हा मुख्य विषय म्हणून पाहिला. 'लोकशाहीत संघर्ष आणि सहमती यांच्यातील समतोल समाविष्ट आहे' या कल्पनेचे समर्थन करणारे ॲलेक्सी डी टॉकविले हे पहिले होते. ३. सहकार्य आणि सहमती म्हणून राजकीय विश्लेषण: मानवी हितसंबंध केवळ संघर्षच करत नाहीत तर एकरूप होतात. काहीवेळा मूलभूत गोष्टींवर सहमती दर्शविली जाते आणि केवळ तपशील हा वादाचा विषय असतो परंतु असे काही वेळा असतात जेव्हा मूलभूत गोष्टी देखील वादाचे क्षेत्र बनतात. राजकीय प्रणालींमध्ये केवळ स्पर्धात्मक मागण्याच नाहीत तर शक्तीच्या प्रभावाचा समावेश होतो. गट आणि व्यक्तींमध्ये एकमत आणि सामंजस्याला वाव आहे कारण प्रत्येक पक्षाचे हित मान्य केले जाते आणि त्यांना सामावून घेतले जाते. राजकीय व्यवस्थेचे एकात्मिक कार्य समाजात आवश्यक असलेल्या सहमतीला प्रोत्साहन देते. अशाप्रकारे आधुनिक राजकीय विश्लेषणाचे स्वरूप व्याप्ती अधिक विस्तृत झाल्याचे स्पष्ट होते.

आधुनिक राजकीय विश्लेषणाचे स्वरूप

आज राज्यशास्त्राचे अध्ययन करतांना एक विशेष बाब सहज समोर येते, ती म्हणजे राज्यशास्त्राच्या स्वरुपात आधुनिक काळात आमूलाग्र परिवर्तन झाले आहे. द्वितीय महायुद्धापूर्वी राजकीय जीवनातील समस्या, घडामोडी यांचे परंपरागत पद्धतीने अध्ययन होत असे. परंतु या पद्धतीने राजकीय समस्यांची उकल समाधानकारक रीतीने होऊ शकत नव्हती. त्यामुळे राज्यशास्त्र 'शास्त्र' या संज्ञेपासून दूर जाऊ लागले. अभ्यास पद्धतीत शास्त्रीयता यावी म्हणून नवीन दृष्टीकोन व शास्त्रीय पद्धतीने राजकीय समस्यांची उकल करण्यात येऊ लागली. महायुद्धानंतर नव्या पद्धतीने अध्ययनास सुरूवात झाली. त्यामुळेच राज्यशास्त्राच्या अध्ययनात दोन कालखंड निर्माण झाले. द्वितीय महायुद्धापूर्वीच्या राज्यशास्त्र अध्ययन पद्धतीला जुने-पारंपारिक राज्यशास्त्र आाणि महायुद्धोत्तर राज्यशास्त्र अभ्यासपद्धतीला नवे-आधुनिक राजकीय विश्लेषण अशी संज्ञा दिली गेली. आधुनिक राज्यशास्त्राचे खरे स्वरुप आकलन करून घेण्यासाठी राज्यशास्त्राच्या परंपरागत दृष्टीकोनाची (Traditional approach) आणि नव्या दृष्टिकोनाची (New approach) ओळख

करून घ्यावी लागेल. पारंपारिक राज्यशास्त्र (Traditional Approach) ग्रीस देशात राज्यशास्त्राच्या शास्त्रीय अध्ययनाला प्रारंभ झाला. प्लेटोने 'रिपब्लिक' या ग्रंथातून वैचारिक लेखन केले. ॲरिस्टॉटलने तर राज्यशास्त्राला शास्त्राचा दर्जा दिला. प्लेटो ते कार्ल मार्क्स आणि दुसऱ्या महायुद्धापर्यंतच्या लिखाणाला पारंपारिक राज्यशास्त्रीय विवेचन (Traditional political Theory) असे म्हणण्यात येई. राज्याचे शास्त्र ते राज्यशास्त्र आणि राज्याचे सर्वस्पर्शी अध्ययन हे राज्यशास्त्राचे मुख्य कार्य, अशी राज्यशास्त्राबद्दलची पूर्वी धारणा होती. ब्लंटशी, गार्नर, गेरीस पॉल जेनेट, गेटेल इत्यादी विचारवंतांनी राज्यशास्त्राचा विचार ज्या पद्धतीने केला ती राज्यशास्त्राकडे बघण्याची परंपरागत पद्धत होती.

नविन-आधुनिक राजकीय विश्लेषण (New-Modern Political Anlysis): दुसऱ्या महायुध्दोत्तर काळात आधुनिक राज्यशास्त्रज्ञांनी, पारंपारिक राज्यशास्त्र केवळ आदर्शवादी असल्यामुळे व वास्तवापासून दूर असल्यामुळे त्रुटीपूर्ण व असमाधानकारक वाटायला लागले. याचवेळी अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र, मानसशास्त्र इत्यादी सामाजिक शास्त्रांनी आपल्या विवेचनपद्धतीत आमूलाग्र क्रांती करून शास्त्रीयता आणली व त्याला नवे रूप दिले. अशा ह्या आधुनिक सामाजिक शास्त्रांच्या तुलनेत पारंपारिक राज्यशास्त्र कालबाह्य वाटायला लागले. म्हणून राज्यशास्त्रीय विवेचन पद्धतीतील दोष दूर करण्याविषयीची जाणीव आधुनिक राज्यशास्त्रज्ञांना होऊ लागली. त्यामुळे राज्यशास्त्राला नवे रूप देण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न सुरू झाले. पारंपारिक राज्यशास्त्रीय विवेचनातील उणीवांची जाणीव सर्वप्रथम अमेरिकन राज्यशास्त्रज्ञांना झाली. म्हणून त्यांनी परंपरागत राज्यशास्त्र अव्हेरुन त्याला विश्लेषणात्मक पेहराव घातला. आज राज्यशास्त्रीय विवेचनात जी क्रांती झाली त्याला वर्तनवादी क्रांती (Behavioural Revolution) म्हणतात. भौतिक शास्त्रांच्या विवेचनात ज्या शास्त्रीय पद्धतींचा अवलंब करून शास्त्रशुद्ध निष्कर्ष मांडण्याचा प्रयत्न होत असे तसाच प्रयत्न राज्यशास्त्रज्ञांनी राज्यशास्त्रीय सिद्धांताची मांडणी करतांना केला. अशा या विवेचन पद्धतीला राजकीय विश्लेषण (Political Analysis) म्हणतात. या दृष्टीने इ. स. १९०८ मध्ये ग्रॅहम-वालासने आपला "Human Nature in Politics" हा ग्रंथ लिहिला. त्याच वर्षी ऑर्थर बेंटलेचा "The process of Government" हा ग्रंथही प्रकाशित झाला. चार्लस मरियम याने "National Conference on Science of Politics" ही संस्था काढून राज्यशास्त्राच्या अभ्यासात ही नवीन क्रांती घडवून आणली. त्याने असे प्रतिपादन केले की, राज्यशास्त्रात नवी तंत्रे आणि नव्या पद्धतीचा वापर व्हावयास पाहिजे. द्वितीय महायुद्धानंतर डेव्हिड ईस्टन याने १९५३ मध्ये 'राजकीय व्यवस्था' (Political System) हा ग्रंथ लिहून राजकीय विचार-प्रक्रियेत मोठी क्रांती घडवून आणली. त्यनंतर अनेक लेखकांनी राज्यशास्त्रीय अध्ययन करतांना राजकारणातील अनौपचारिक प्रक्रियांचा बारकाईने अभ्यास करण्यावर भर दिला. यामुळे राजकीय विचारवंतात फार मोठी खळबळ निर्माण झाली. राज्यशास्त्रीय विवेचनात यामुळे एक नवीन पर्व सुरू झाले. यालाच नवे राज्यशास्त्र वा ''राजकीय विलेषण'' म्हटले जाऊ लागले. ही राजकीय विवेचनात एक प्रकारची बौद्धिक व वैचारिक क्रांती होती. या आमुलाग्र परिवर्तनामुळे राज्यशास्त्राचा अभ्यास वस्तुनिष्ठ दृष्टीकोनातून व शास्त्रीय पद्धतीने होऊ लागला व राज्यशास्त्र हे खऱ्या अर्थाने अधिक शास्त्रीय झाले.

आधुनिक राजकीय विश्लेषणाचे खरे स्वरूप त्याच्या पुढील वैशिष्ट्यावरून स्पष्ट होईल.

i. **अभ्यास विषय:** परंपरागत राज्यशास्त्रात पाश्चिमात्य राजकीय प्रक्रियांचे प्रामुख्याने अध्ययन केले जाते. तर आधुनिक राजकीय विश्लेषणात गैर-पाश्चिमात्य देशातील प्रक्रियांचाही अंतर्भाव करण्यात आला आहे. त्याचे कारण असे की, द्वितीय महायुद्धानंतर युरोपीय साम्राज्याखाली असलेल्या आशिया व आफ्रिका खंडातील वसाहतींचे देश स्वतंत्र झाले. त्यांनी पाश्चिमात्य राजकीय संस्थांचा स्वीकार केला आणि आपल्या स्वतंत्र राजकीय जीवनाला प्रारंभ केला. परंतु बहुतांश देशातील या संस्था कोलमडून पडल्या. परिणामी लष्करी हुकूमशाही स्वरुपाच्या राजकीय व्यवस्था अशा नवोदित राष्ट्रात प्रस्थापित झाल्या. या पार्श्वभूमीवर अमेरिकन राज्यशास्त्रज्ञांनी नवोदित राष्ट्रातील राजकीय घडामोडींचा अभ्यास केला. आल्मंडने याला पाश्चात्येत्तर राजकीय प्रक्रियेचा अभ्यास म्हटले. त्यासाठी त्यांनी संशोधनाची नवीन तंत्रे व पद्धती अंमलात आणली. परिणामी आधुनिक राजकीय विश्लेषणाला एक प्रकारची दिशा व गती मिळाली. डेव्हिड ईस्टन, हॅराल्ड लास्वेल, जी. बी. पॉवेल, कार्ल डवाईश, जेम्स कोलमन, जी. ए. अल्मंड, रॉबर्ट ढाल, मॅक्रिडिस आणि वार्ड, एडवर्ड शिल्स, डेव्हिड ॲप्टर, लुसियन पाय इत्यादी विचारवंतांचे लिखाण या दृष्टीने महत्वाचे आहे.

ii. **मूल्यनिरपेक्षता व वस्तुनिष्ठता :** पारंपारिक राज्यशास्त्रामध्ये मूल्यांना अतिरेकी महत्त्व दिले जात होते. तर आधुनिक राज्यशास्त्रज्ञ हे मुल्यनिरपेक्षतेला अधिक महत्व देतात. मॅक्स वेबर याने या मूल्यनिरपेक्ष दृष्टीकोनाची रुजवण केली व चार्लस् मरियम, डेव्हिड ईस्टन इत्यादी अमेरिकन वर्तनवादी राज्यशास्त्रीय विचारवंतांनी ह्या दृष्टीकोनाचा स्वीकार केला. मूल्यनिरपेक्ष राजकीय विश्लेषण शक्य आहे व तसेच आवश्यकही आहे असा आधुनिक राज्यशास्त्रज्ञांचा दावा आहे. राजकीय प्रक्रियांचे अध्ययन त्या जशा घडत आहेत अगदी त्याच स्वरुपात मांडणी करणे यालाच मूल्यनिरपेक्षता म्हणतात.

iii. **शास्त्रीय पद्धतींचा वापर** : संशोधन अध्ययन मूल्यनिरपेक्षपणे व्हावे म्हणून नव्या राजकीय विश्लेषणात शास्त्रीय पद्धतींचा (Scientific Methods) फार मोठ्या प्रमाणावर वापर करण्यात आला आहे. अलिकडे याचा वापर इतक्या भरमसाठ पद्धतीने करण्यात आला की या शास्त्रीय पद्धतींचा राजकीय विश्लेषणावरील प्रभाव सहज लक्षात येतो. व्हर्नान डाईक याने, अनुभवाश्रित, परिमाणात्मक, तुलनात्मक, गुणात्मक, समाजशास्त्रीय व मानसशास्त्रीय पद्धती सांगितल्या आहेत. राजकीय विश्लेषणात अनुभवजन्य व अनुभवाश्रित संशोधन पद्धतीवर भर दिला जातो.

iv. **नवीन दृष्टिकोनांचा अंतर्भाव:** राज्यशास्त्रीय विश्लेषण करण्यासाठी अनेक दृष्टीकोनांचा अंतर्भाव नव्या राज्यशास्त्रात करण्यात आला. त्यामध्ये वर्तनवादी दृष्टिकोन, व्यवस्थावादी दृष्टिकोन, रचनात्मक कार्यात्मक दृष्टिकोन, गट किंवा प्रक्रिया दृष्टिकोन, निर्णय निर्धारण दृष्टिकोन, संसूचन दृष्टिकोन, शक्ती दृष्टिकोन, राजकीय विकासवादी दृष्टिकोन, आधुनिक राज्यशास्त्रज्ञांनी आपापले स्वतंत्र दृष्टिकोन स्वीकारल्यामुळे वरील प्रमुख दृष्टिकोनाशिवाय अजूनही काही दृष्टिकोन दिसून येतात. शिवाय संख्याशास्त्रावर भर आणि नवीन परिभाषा व संकल्पनांनी आजचे राज्यशास्त्रीय विवेचन अधिक सखोल,व्यापक, शास्त्रशुद्ध य वास्तववादी बनण्यास मदत झाली आहे.

v. **आंतरविद्याशाखीय पद्धती:** राज्यशास्त्रात प्रामुख्याने जी एक नवीन गोष्ट आज आढळून येते ती म्हणजे राज्यशास्त्र हा सर्व विषय मिळून बनलेला आहे. विभिन्न शास्त्रातील अध्ययनपद्धती राज्यशास्त्रीय विवेचनाच्या बाबतीतही स्वीकारल्या जाऊ लागल्या. समाजशास्त्र अर्थशास्त्र, जीवशास्त्र, गणितशास्त्र मानसशास्त्र यातील पद्धतींचा, नवीन तंत्र व रीती ह्यांचा अवलंब काही राजकीय विचारवंतांनी आपल्या लिखाणात केला आहे. हया शास्त्रातील प्रगतीचा परिणाम राज्यशास्त्रावर झाला आहे. राज्यशास्त्राचा एक स्वतंत्र व अन्य समाजशास्त्रांपासून अलिप्त असा विचार करता अन्य समाजशास्त्रांच्या संदर्भात राज्यशास्त्रीय विश्लेषण करण्याची पद्धती अधिकाधिक लोकप्रिय होऊ लागली. लिओ स्ट्रासच्या मते, तात्विक दृष्टीकोन पूर्णपणे राज्यशास्त्रातून बाद करणे योग्य नाही. कारण खरे राजकीय तत्वज्ञान हे अशास्त्रीय स्वरूपाचे असू शकत नाही आणि तात्विक विवेचनाशिवाय राज्यशास्त्र असू शकत नाही. अशाप्रकारे, आजच्या राजकीय विश्लेषणात नवीन राज्यशास्त्रीय दृष्टीकोन व पारंपारिक राज्यशास्त्राची बैठक यात समन्वय साधण्याचा प्रयत्न होत आहे. म्हणून आधुनिक राजकीय विश्लेषण हे परंपरागत राज्यशास्त्रीय विवेचनाचे अधिक विकसित होत गेलेले स्वरूप होय असे म्हटल्यास अतिशयोक्तीचे होणार नाही.

आधुनिक राजकीय विश्लेषणाची व्याप्ती

राज्यशास्त्राची व्याप्ती त्याच्या अभ्यासाचे क्षेत्र किंवा विषय सूचित करते. हे एक अतिशय व्यापक आणि विस्तारणारे सामाजिक विज्ञान आहे. १९४८ मध्ये पॅरिसमधील इंटरनॅशनल पॉलिटिकल सायन्स असोसिएशनने त्याची व्याप्ती स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला. राजकीय सिद्धांत, राजकीय संस्था, राजकीय गतिशीलता आणि आंतरराष्ट्रीय संबंध अशा चार झोनमध्ये समान वर्गीकरण केले. त्याच्या व्याप्तीचे खालीलप्रमाणे वर्णन करता येऊ शकते.

१. राजकीय सिद्धांत: हे राज्य, सरकार, कायदा, स्वातंत्र्य, समानता, न्याय, सार्वभौमत्व, अधिकारांचे पृथक्करण, प्रतिनिधित्वाच्या पद्धती, सरकारचे स्वरूप, राजकीय दायित्वांचे कारण आणि विविध विचारधारा यासारख्या राज्यशास्त्राच्या मूलभूत संकल्पनांची व्याख्या आणि अर्थ हाताळते. राज्यशास्त्राच्या अभ्यासासाठी या मूलभूत संज्ञा आणि संकल्पनांचे स्पष्ट आकलन आवश्यक आहे.

२. राजकीय तत्त्वज्ञान: हे राज्यशास्त्राद्वारे वापरल्या जाणाऱ्या मूलभूत तत्त्वांच्या सैद्धांतिक विचाराशी संबंधित आहे. प्लेटो, ॲरिस्टॉटल, मॅकियाव्हेली, हॉब्स, लॉक, रूसो, हेगेल, मिल, मार्क्स आणि गांधी यांसारख्या प्रख्यात राजकीय तत्त्वज्ञांनी राजकीय तत्त्वज्ञानाचे स्वरूप आणि कार्ये यावर आपली मते व्यक्त केली आहेत.

३. आंतरराष्ट्रीय संबंध आणि आंतरराष्ट्रीय कायदा: आंतरराष्ट्रीय कायदा आयोग ही सामान्य तत्त्वे आणि विशिष्ट नियमांची एक संस्था आहे जी राज्ये आणि आंतरराष्ट्रीय संस्थांमधील संबंधांचे नियमन करते. आंतरराष्ट्रीय संबंधांचा अभ्यास हे राज्यशास्त्राचे एक वाढणारे क्षेत्र आहे. त्यात मुत्सद्देगिरीसारख्या महत्त्वाच्या विषयांचा समावेश होतो. आंतरराष्ट्रीय राजकारण, परराष्ट्र धोरणे आणि आंतरराष्ट्रीय संस्था. जागतिक

शांतता, सहकार्य आणि अगदी 'जागतिक सरकार' या दृष्टीने मजबूत आंतरराष्ट्रीय कायदे आणि सुदृढ आंतरराष्ट्रीय संबंधांची गरज अतिशयोक्तीपूर्ण म्हणता येणार नाही.

४. राज्य आणि व्यक्ती यांच्यातील संबंध: ज्याच्याशी राजकीय विश्लेषणाचा अभ्यास करताना राज्यशास्त्राचा संबंध आहे, तो म्हणजे राज्य आणि व्यक्ती यांच्यात योग्य संबंध प्रस्थापित करणे. राज्य व्यक्तींना काही हक्क आणि स्वातंत्र्याची हमी देते आणि कायदेशीर व्यवस्थेद्वारे त्यांचे आचरण नियंत्रित करते. राज्याचा अधिकार आणि सत्ता आणि व्यक्तीस्वातंत्र्य यांच्यातील योग्य समायोजन ही एक अवघड समस्या आहे. राज्यशास्त्र हे राज्याच्या कृतीचे योग्य क्षेत्र, राजकीय नियंत्रणाच्या मर्यादा आणि व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या क्षेत्राशी संबंधीत आहे.

अशाप्रकारे, राजकीय विश्लेषणाच्या व्याप्तीमध्ये विविध दृष्टिकोनातून राजकीय घटनांचा अभ्यास केला जातो. अलीकडच्या काळात त्याचा विस्तार होत आहे. माणसाच्या सामाजिक जीवनाचा त्याच्या राजकीय जीवनावर अप्रत्यक्ष प्रभाव पडतो. राजकीय विश्लेषण जीवनाच्या कोणत्याही क्षेत्रात प्रवेश करते की ज्याचा राजकीय परिणाम असतो. वर्तनानंतरच्या युगातील राज्यशास्त्र हे अनुभवजन्य तथ्ये आणि मूल्य प्राधान्ये या दोन्हीशी संबंधित आहे. हे विज्ञान आणि तत्त्वज्ञान या दोन्हींचे मिश्रण आहे. म्हणूनच, हे एक गतिमान सामाजिक विज्ञान आहे आणि त्याची व्याप्ती सतत विस्तारत आहे.

१.२.२ प्रमुख सैद्धांतिक दृष्टिकोन: डेव्हिड ईस्टन आणि गॅब्रिएल आल्मंड

आधुनिक काळात राज्यशास्त्रज्ञांनी विभिन्न पद्धतींनी व दृष्टिकोनातून अध्ययनास प्रारंभ केला आहे. त्यामुळे निरनिराळे दृष्टिकोन समोर आले आहेत. विषयाकडे पाहण्याची राज्यशास्त्रज्ञाची भूमिका म्हणजे दृष्टिकोन होय. दृष्टिकोन आपल्याला कशाचा अभ्यास करावा, अभ्यासाकरिता कोणते विषय निवडावेत आणि त्या विषयासंबंधी माहिती कशाप्रकारे गोळा करावी याबाबतची कल्पना देतात. राज्यशास्त्रीय सिद्धांत स्थिर करण्यासाठी त्याचा उपयोग केला जातो. शास्त्रीय कसोटीच्या आधारावर राज्यशास्त्रीय घडामोडींकडे बघण्याचा दृष्टिकोन हे अर्वाचीन राज्यशास्त्राचे वैशिष्ट्य आहे.

आधुनिक राजकीय विश्लेषणाच्या संदर्भात, राजकीय व्यवस्था, वर्तन आणि संस्थांचा अभ्यास एक क्रमबद्ध उत्क्रांतीतून गेला आहे. राजकीय गतिशीलता समजून घेण्याचे उद्दिष्ट असलेले सिद्धांत या विकासात केंद्रस्थानी राहिले आहेत. या क्षेत्रातील प्रमुख विद्वानांमध्ये डेव्हिड ईस्टन आणि गॅब्रिएल आल्मंड यांचा समावेश आहे, ज्यांच्या सैद्धांतिक योगदानाने या क्षेत्रात कायमची छाप सोडली आहे. या संकल्पनात्मक विश्लेषणाचा उद्देश दोन्ही विद्वानांच्या प्रमुख सैद्धांतिक दृष्टिकोनांचे परीक्षण करणे आहे, त्यांच्या कल्पना राजकीय विज्ञानाच्या व्यापक संदर्भात स्थिर करणे आहे.

डेव्हिड ईस्टनचा व्यवस्था सिद्धांत

डेव्हिड ईस्टन राजकीय विश्लेषणात व्यवस्था सिद्धांताच्या विकासासाठी ओळखला जातो. त्यांचा दृष्टिकोन राजकीय व्यवस्थांना एकमेकांशी संवाद साधणाऱ्या विविध घटकांनी बनलेले जटिल आणि परस्पर

जोडलेले घटक म्हणून समजून घेण्याचा प्रयत्न करतो. ईस्टनचा सिद्धांत एका समग्र दृष्टिकोनावर आधारित आहे, जो राजकीय व्यवस्थेतील इनपुट, प्रक्रिया आणि आउटपुटच्या प्रवाहावर लक्ष केंद्रित करतो. त्यांचे काम प्रामुख्याने त्यांच्या १९५३ च्या 'द पॉलिटिकल सिस्टिम' या पुस्तकात समाविष्ट आहे, जिथे त्यांनी राजकारणाचा एक प्रणाली म्हणून अभ्यास करण्याचा त्यांचा दृष्टिकोन मांडला आहे.

राजकीय व्यवस्था: रचना आणि कार्य

ईस्टन राजकीय व्यवस्था ही अशा परस्परसंवादांचा संच म्हणून परिभाषित करतात ज्याद्वारे समाजात मूल्ये अधिकृतपणे वाटली जातात. त्यांच्या प्रारुपानुसार, राजकीय व्यवस्था अनेक प्रमुख घटकांनी बनलेली असते–

आदान : हे नागरिकांनी राजकीय व्यवस्थेवर ठेवलेल्या मागण्या आणि समर्थनांचा संदर्भ देते. मागण्यांमध्ये धोरणांसाठी अपेक्षा आणि इच्छांचा समावेश असतो, तर समर्थनामध्ये राजकीय अधिकाऱ्यांप्रती निष्ठा आणि वैधता समाविष्ट असते.

रुपांतरण : राजकीय व्यवस्था सरकार, राजकीय पक्ष आणि नोकरशाही संरचनांसारख्या निर्णय घेण्याच्या यंत्रणेद्वारे आदानावर प्रक्रिया करते. या टप्प्यात मागण्यांचे धोरणांमध्ये किंवा प्रदानामध्ये रूपांतर होते.

प्रदान : हे निर्णय, कायदे आणि कृती आहेत जे राजकीय व्यवस्था आगताच्या प्रतिसादात आणि प्रक्रियांद्वारे निर्माण करते. हे आदान नागरिकांच्या मागण्या पूर्ण करणे आणि व्यवस्थेची उद्दिष्टे पूर्ण करणे हे उद्दिष्ट ठेवतात. प्रदान लागू केल्यानंतर, प्रत्यादान यंत्रणा अस्तित्वात असतात ज्याद्वारे या निर्णयांचे परिणाम सिस्टमला परत कळवले जातात. या अभिप्रायामुळे धोरणात पुढील मागण्या किंवा समायोजन होऊ शकतात, ज्यामुळे नागरिक आणि व्यवस्थेमध्ये सतत संवाद सुनिश्चित होतो.

ईस्टनचा दृष्टिकोन यावर भर देतो की राजकीय व्यवस्था एका चक्रात चालतात, सतत अभिप्राय आणि जेव्हा आदान, रुपांतरण आणि प्रदान प्रभावीपणे कार्य करतात तेव्हा राजकीय व्यवस्था समतोल स्थितीत असते. तो राजकीय संस्कृतीची संकल्पना देखील सादर करतो, जी नागरिकांच्या राजकीय व्यवस्थेबद्दल असलेल्या श्रद्धा, दृष्टिकोन आणि मूल्यांचा संदर्भ देते आणि जे आदान आणि प्रदानावर पाडतात.

संरचनात्मक प्रकार्यवाद (रचनात्मक कार्यवाही दृष्टीकोन)

मूलभूत संकल्पना:

व्यवस्था सिद्धांत डेव्हिड ईस्टन यांनी मांडला होता, ज्याला ईस्टन प्रारुप असेही म्हणतात. परंतु ईस्टन हे एकमेव राजकीय शास्त्रज्ञ नाहीत ज्यांना या प्रारूप किंवा संकल्पनेशी संबंधित असल्याचे श्रेय दिले जाते. खरेतर, असे अनेक राजकीय शास्त्रज्ञ आहेत जे सामान्य प्रणाली सिद्धांताशी सक्रियपणे जोडलेले आहेत आणि त्यापैकी एक गॅब्रिएल आल्मंड आहेत ज्यांचे २००३ मध्ये वयाच्या ९१ व्या वर्षी निधन झाले. आल्मंडचे प्रारूप संरचनात्मक प्रकार्यवाद म्हणून ओळखले जाते. आल्मंड यांनी यावर भर दिला की, प्रत्येक

राजकीय व्यवस्थेत काही संरचना असतात आणि या संरचना त्यासाठी विशिष्ट कार्ये करतात. त्यांच्या प्रसिद्ध ग्रंथ द पॉलिटिक्स ऑफ द डेव्हलपिंग एरियाज' मध्ये त्यांनी एका मनोरंजक मुद्द्याकडे आपले लक्ष वेधले आहे. ते म्हणतात की, जरी संरचनांच्या बाबतीत विकसित आणि विकसनशील देशांमध्ये फरक आहेत, तरी संरचना जवळजवळ समान कार्ये करतात.

संरचनात्मक प्रकार्यवाद दृष्टिकोन

संरचनात्मक प्रकार्यवाद दृष्टिकोनाचा उगम मानववंशशास्त्र आणि समाजशास्त्रात झाला होता. या दृष्टिकोनाशी संबंधित काही विचारवंत मालिनोव्स्की, रॅडक्लिफ ब्राउन, टॅल्कॉट पार्सन आणि रॉबर्ट मर्टन आहेत. वर्तणुकीय क्रांतीच्या उदयानंतर, राजकीय प्रक्रियांचा अभ्यास करण्यासाठी संरचनात्मक कार्यात्मकता लागू केली गेली. संरचना आणि कार्य संरचना आणि कार्याचा अर्थ समजून घेणे महत्वाचे आहे. संरचना म्हणजे राजकीय व्यवस्था बनवणाऱ्या निरीक्षण करण्यायोग्य क्रियाकलापांचा संदर्भ घेतात आणि त्यात काही नियमितता किंवा नमुने असतात. राजकीय अर्थव्यवस्था, समाज किंवा संस्कृती ही संरचनेची उदाहरणे आहेत. या संरचना विशिष्ट कार्य करतात. कार्य म्हणजे अशी क्रिया जी व्यवस्था राखण्यासाठी केली जाते. सर्व कृतींना कार्य असे म्हटले जात नाही. फक्त व्यवस्था राखणाऱ्या कृती महत्त्वाच्या असतात. उदाहरणार्थ कायदेमंडळाची भूमिका कायदे बनवणे आहे आणि कार्यकारिणीची भूमिका कायदे अंमलात आणणे आहे. म्हणून कायदे बनवणे आणि अंमलबजावणी करणे ही कायदेमंडळ आणि कार्यकारी मंडळाची कार्ये बनतात.

गॅब्रिएल आल्मंडचे 'स्ट्रक्चरल फंक्शनल मॉडेल' (संरचनात्मक प्रकार्यात्मक प्रारूप)

गॅब्रिएल आल्मंड यांनी राजकारणात संरचनात्मक प्रकार्यात्मक प्रारूपाचा वापर केला आहे. आल्मंडच्या मते, प्रत्येक राजकीय व्यवस्थेत चार सामान्य वैशिष्ट्ये असतात. पहिले राजकीय व्यवस्थेत राजकीय संरचना असतात आणि त्यांची स्तर आणि विशेषीकरणाच्या बाबतीत एकमेकांशी तुलना करता येते. दुसरे वेगवेगळ्या राजकीय व्यवस्थेत नियम बनवणे किंवा नियम अंमलबजावणी करणे अशी सार्वत्रिक कार्ये केली जातात. तिसरे राजकीय व्यवस्था त्यांच्या विशेषीकरणाच्या स्तरानुसार अनेक कार्ये करते. राजकीय व्यवस्थेत परंपरा आणि आधुनिकतेचे मिश्रण असते आणि ते आधुनिक आणि पारंपारिक मूल्यांचे गुणोत्तर शोधून काढू शकते. आल्मंडच्या मते, राजकीय व्यवस्थेची कार्ये आदान प्रकार्य आणि प्रदान या दोन भागात विभागली जाऊ शकतात. पुढे आगत प्रकार्य उपविभाजित करता येतात (अ) राजकीय समाजीकरण आणि भरती (ब) हित अभिव्यक्ती (क) हित एकत्रीकरण (ड) राजकीय संसूचन. प्रदान प्रकार्य (अ) नियम बनवणे (ब) नियम अनुप्रयोग (क) नियम निर्णय.

आदान प्रकार्य:

१. राजकीय समाजीकरण ही एक प्रक्रिया आहे जिथे व्यक्ती राजकीय व्यवस्थेची राजकीय मूल्ये, श्रद्धा आणि दृष्टिकोन शिकते. ही शिकण्याची एक संथ प्रक्रिया आहे आणि त्यात कुटुंब, शाळा, विद्यापीठ, माध्यमे, कामाची जागा इत्यादी संस्थांचा समावेश आहे. काही राजकीय समाजीकरण हे राजकीय रॅली किंवा बैठकांमध्ये सहभागी होण्यासारखे थेट असते. कधीकधी ही अप्रत्यक्ष प्रक्रिया असते जिथे एखादी व्यक्ती

समाजातील इतर सदस्यांचे निरीक्षण करून मूल्यांचे अनुकरण करते किंवा त्यांचे अनुकरण करते. उदाहरणार्थ, एखादी व्यक्ती कुटुंबातील सदस्यांचे निरीक्षण करून लोकशाहीची राजकीय मूल्ये शिकू शकते.

२. हित अभिव्यक्ती म्हणजे अशी प्रक्रिया जिथे मागण्या मांडल्या जातात आणि राजकीय व्यवस्थेत प्रसारित केल्या जातात. लोकशाही व्यवस्थेत जनता राजकीय पक्ष किंवा दबाव गट किंवा माध्यमांद्वारे मागण्या मांडू शकते. समाजातील वेगवेगळ्या गटांच्या अनेक मागण्या असतात आणि राजकीय पक्षांना या मागण्या समजून घ्याव्या लागतात. वेगवेगळे पक्ष किंवा दबाव गट समाजाच्या वेगवेगळ्या घटकांच्या मागण्या पूर्ण करू शकतात.

३. हित एकत्रीकरण ही अशी प्रक्रिया आहे ज्याद्वारे मागण्यांवर प्रक्रिया केली जाते आणि धोरणांमध्ये परिष्कृत केले जाते. मागण्यांना ठोस धोरण प्रस्तावांमध्ये रूपांतरित करण्याचे काम विधिमंडळातील पक्ष करतात.

४. राजकीय संवाद म्हणजे गैर-राजकीय संरचनांपासून राजकीय संरचनांपर्यंत आणि उलट राजकीयदृष्ट्या संबंधित संदेशांच्या प्रक्रियेचा संदर्भ देते. ही सरकार आणि समाज यांच्यातील माहितीच्या प्रवाहाची व्यापक प्रक्रिया आहे. माध्यमे हे राजकीय संवादाचे एक महत्त्वाचे साधन आहे जिथे ते दोघांमधील माहितीचे कन्व्हेयर बेल्ट म्हणून काम करते.

प्रदान प्रकार्य:

आल्मंड म्हणतो की प्रदान प्रकार्यमध्ये नियम बनवणे, नियम लागू करणे आणि नियम निर्णय या तीन संरचना असतात.

१. नियम बनवणे ही कायदा बनवण्याची प्रक्रिया आहे जी आधुनिक काळात कायदेमंडळाद्वारे केली जाते. लोकशाहीमध्ये संघराज्य प्रणालीमुळे नियम बनवण्याचे वेगवेगळे स्तर असू शकतात. संघराज्य प्रणालीमध्ये संघराज्य आणि राज्य कायदेमंडळ अस्तित्वात असते. बऱ्याचदा नोकरशाहींना कायदे आणि धोरणे बनवण्याचा अधिकार देखील असू शकतो.

२. नियम लागू करणे ही कायदे लागू करण्याची प्रक्रिया आहे. राज्याचे कार्यकारी विभाग नियम लागू करण्याचे काम करतात. अमेरिकेत राष्ट्रपतींना नियम लागू करण्याचा अधिकार आहे तर भारतात प्रधानमंत्री आणि मंत्रिमंडळ कार्यकारी कर्तव्ये पार पाडतात.

३. नियम निर्णय म्हणजे कायद्यांचे अर्थ लावण्याची प्रक्रिया आहे जी न्यायालये करतात. न्यायालयांना संविधानातील तरतुदींनुसार कायद्यांचे अर्थ लावण्याचा अधिकार आहे. निर्णय प्रक्रियेत काही न्यायालये कार्यकारी आणि न्यायपालिकेच्या अधिकारांवर मर्यादा घालू शकतात.

प्रारुपाचे गुण आणि दोष :

गुण: १. संरचनात्मक प्रकार्यवाद वेगवेगळ्या राजकीय व्यवस्था समजून घेण्यासाठी सार्वत्रिक चौकट प्रदान करते.

२. हे पारंपारिक असो वा आधुनिक, एकात्मक असो वा संघराज्य, अशा राजकीय व्यवस्थेच्या वेगवेगळ्या स्वरूपात वापरता येणाऱ्या चलांचा मानक संच प्रदान करते.

३. तुलनात्मक राजकारणात वेगवेगळ्या देशांचा अभ्यास करण्यासाठी आल्मंडचे सात पट चल हे एक महत्त्वाचे पद्धतशीर साधन आहे.

४. अनेक चलांचे परीक्षण करून राजकीय व्यवस्थेत निर्माण होणाऱ्या संघर्षाच्या पद्धतीचा अभ्यास करण्यासाठी याचा वापर केला जाऊ शकतो.

दोष: १. असे म्हटले जाते की संरचनात्मक प्रकार्यवाद हे एक स्थिर मॉडेल आहे जे व्यवस्थेतील बदल स्पष्ट करण्यास असमर्थ आहे.

२. संरचनात्मक प्रकार्यवादावर युरोप केंद्रिततेचा आरोप लावण्यात आला आहे कारण तो युरोपीय नसलेल्या राजकीय व्यवस्थेचे स्पष्टीकरण देण्यास सक्षम नाही.

३. संरचनात्मक प्रकार्यवादावर यथास्थितीचा आरोप लावण्यात आला आहे कारण तो समतोलावर जास्त लक्ष केंद्रित करतो.

निष्कर्ष: डेव्हिड ईस्टन आणि गॅब्रिएल आल्मंड दोघांनीही त्यांच्या सैद्धांतिक दृष्टिकोनांद्वारे राजकीय व्यवस्थांबद्दलच्या आपल्या कार्याद्वारे योगदान दिले आहे, ते राजकारणाच्या विविध पैलूंवर भर देतात. ईस्टनने त्याच्या व्यवस्था सिद्धांताद्वारे, जे राजकीय व्यवस्थांमधील आदान, रुपांतरण आणि प्रदानाच्या परस्परसंवादावर प्रकाश टाकते आणि आल्मंडने त्याच्या संरचनात्मक प्रकार्यात्मक प्रारूपाद्वारे व्यवस्थेतील संरचना व त्यातील कार्यप्रक्रियेला स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला. या दोघांचेही योगदान आज आधुनिक राजकीय विश्लेषणाच्या प्रगत अभ्यासासाठी महत्वपूर्ण ठरते.

१.२.३ वर्तनवाद (Behaviouralism)

आज राज्यशास्त्रात मानवाच्या राजकीय वर्तणूकीचे अध्ययन मोठ्या प्रमाणात केले जाते. कारण केवळ संस्थांच्या अध्ययनातून राज्यशास्त्राचे केवळ औपचारिक आणि वरपांगी आकलन होते असे वाटल्यामुळे अमेरिकेत तीव्र असंतोष निर्माण झाला. जे. बी. वॅटसन, ग्रॅहम वालास, ऑर्थर एफ. बेटले (१९०८ चे लिखाण), चार्ल्स मेरियन, लासवेल इत्यादी विचारवंतांनी ह्या दृष्टिकोनाचे समर्थन केले आहे. या लेखकांनी राजकीय संस्थांच्या अध्ययनापेक्षा राजकीय वर्तनावर लक्ष केंद्रीत केले. त्यांच्या मते, राजकीय संस्थात घडणारे वर्तन लक्षात घेतल्याशिवाय राजकीय जीवनाचा खऱ्या अर्थाने अभ्यास होऊ शकत नाही. राजकीय प्रक्रियांच्या आधारे जे राजकारण राजकीय जीवनात चालू असते त्या राजकारणाचा अभ्यास राजकीय, विश्लेषणात महत्त्वाचा होय. परंपरागत राज्यशास्त्रज्ञ मात्र केवळ राजकीय संस्थांचे अध्ययन करीत होते. या एकांगी पद्धतीला विरोध म्हणून वर्तनवादी चळवळ सुरू झाली. बेंटलेच्या या शतकाच्या पूर्वी लिहिल्या गेलेल्या लिखाणात या दृष्टिकोनाची पाळे-मुळे आहेत, तर मेरियन आणि लॉस्वेलने त्याला मान्यता मिळवून देण्याचा प्रयत्न केला. ग्रॅहम वालसच्या मते, राजकारणात, मनुष्याचा स्वभाव आणि त्याचे व्यक्तिमत्व

यानुसार तो करीत असलेली भूमिका, राज्यशास्त्राच्या दृष्टीने महत्त्वाची असते. वास्तविक पाहता सर्व संस्थांचा उदय, मनुष्य या केंद्रबिंदूपासून झाला. परंतु वैधानिक संस्थावादी या केंद्रबिंदूलाच विसरले. बेंटलेने व्यक्तीला तर महत्व दिले पण व्यक्तीची भूमिका त्याने गटावरून ठरविली. त्याच्या मते, मनुष्य ज्या गटाचा असेल त्यान्वये त्याचे व्यवहार होतात. वर्तनवाद्यांनी अशा तऱ्हेने वर्तनाला महत्व देऊन संस्थेच्या मर्यादा उघड केल्या व त्याविरुद्ध क्रांती केली. (ब) नव्या अध्ययन पद्धतींचा उगम-समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र, मानसशास्त्र ह्या सामाजिक शास्त्रात नव्या संशोधनाच्या रीती निर्माण झाल्या. राज्यशास्त्र हे सुद्धा एक सामाजिक शास्त्र असल्याने त्यालाही नव्या रीतींचा वापर करून शास्त्रीय स्वरुप प्राप्त करून देण्याचा प्रयत्न आधुनिक राज्यशास्त्रज्ञांनी केला. त्यांनी नव्या अध्ययनात वर्तनाला विशेष महत्व दिले. (क) गैर पाश्चिमात्य प्रक्रियेचे वर्तनाच्या आधारावर अध्ययन-पहिल्या व दुसऱ्या महायुद्धानंतर जगाच्या राजकारणात अनेक उलाढाली झाल्या. त्याचाही परिणाम राज्यशास्त्राच्या अभ्यासाच्या दृष्टिकोनावर झाला. विशेषतः आशिया व आफ्रिका खंडातील नवोदित राष्ट्रांनी पाश्चिमात्य राष्ट्रातील' राजकीय संस्था आणि परंपरांचे अनुकरण करून आपले राजकीय जीवन घडविण्याचा प्रयत्न केला. पण त्या संस्था तेथे पूर्णपणे रुजू शकल्या नाही. उदा. पाश्चात्य लोकशाहीतील विधीमंडळ, प्रशासन व्यवस्था, न्यायसंस्था इत्यादींचे अनुकरण पौर्वात्य देशांनी केले परंतु त्या संस्था अशा देशांमध्ये रुजू शकल्या नाही. असे कां झाले हे समजून घेण्यासाठी नव्या पद्धती आणि दृष्टिकोनांची गरज होती. गैर पाश्चिमात्य राजकीय प्रक्रिया समजून घेण्याच्या दृष्टीने राज्यशास्त्राच्या अध्ययनात वर्तनवादाला महत्व प्राप्त झाले.

वर्तनवादाचा अर्थ: जेंव्हा संशोधनकर्ता हा स्वतःच्या निरीक्षणाच्या आधारावर जे जे काही तो स्वतः अनुभवू शकेल किंवा इतर संशोधनकर्त्यांनी घेतलेल्या अनुभवाची माहिती तो प्राप्त करून त्या सर्व पुराव्यांच्या आधारावर मानवाच्या वर्तनाविषयी निष्कर्ष काढतो त्याला वर्तनवाद (Behaviouralism) असे म्हणतात. वागणूकीचे नियम तयार करणे म्हणजे वर्तनवाद होय. असे नियम तयार करतांना कोणत्या परिस्थितीत कोणत्या प्रकारची माणसे केव्हा व कशी वागतात याचे अवलोकन करून माहिती गोळा करावी लागते. मानसशास्त्रज्ञांनी प्राण्यांवर प्रयोग करून त्यांच्या वर्तणूकीचे अध्ययन केले. समाजातील व्यक्तींची राजकीय वर्तणूकही एका विशिष्ट परिस्थितीत विशिष्ट प्रकारची असल्याने मानवाच्या वर्तणूकीचे नियम बनविले जाऊ लागले. नव्या तंत्राच्या आधारे वर्तणूकीचे सिद्धांत मांडले जाऊ लागले. राज्यशास्त्रात वर्तनवादाचा प्रयोग अलिकडे मोठ्या प्रमाणात होऊ लागला आहे.

वर्तनवादाची वैशिष्ट्ये:

डेव्हिड ईस्टन याने वर्तनवादाची काही काही महत्त्वाची वैशिष्ट्ये सांगितलेली आहेत.

(१) नियमितता (Regularity) - भौतिक शास्त्रात असावी तेवढी निश्चितता राज्यशास्त्रात येण्यासाठी सिद्धांत मांडतांना नियमितता शोधून काढली पाहिजे. राजकारणात लोकांच्या वर्तणूकीत विशिष्ट परिस्थितीत सारखेपणा दिसून येतो. नियमितपणे दिसून येणारे राजकीय वर्तन लक्षात घेऊन सिद्धांत मांडले जाते. उदा- आर्थिक स्थिती चांगली असणारे मतदार उजव्या विचारसरणीच्या उमेदवारांना मते देतात. हे तपासण्यासाठी

काही निवडक मतदार संघांचा अभ्यास करून संशोधकाला सर्वेक्षण करावे लागेल. जर त्याला निवडक मतदार संघात मतदानाबाबतचा नियमितपणा आढळून आला तर मग आर्थिक स्थिती चांगली असणारे मतदार उजव्या विचारसरणीच्या उमेदवारांना मते देतात हा सर्वसामान्य सिद्धांत मांडता येईल. अशा तऱ्हेने मतदारांच्या मतदानाचा संबंध, वय, शिक्षण आर्थिक परिस्थिती इत्यादिशी जोडता येईल. अशा या सिद्धांताच्या आधारावर भविष्यात कोणत्या परिस्थितीत कोणत्या प्रकारची माणसे कोणत्या बाबतीत कशी वागतील हे निश्चितपणे सांगता येईल.

(२) निष्कर्षाचा पडताळा (Verification): संशोधकाने एखाद्या विषयासंबंधी पुराव्यांच्या आधारावर काही निष्कर्ष काढले असतील तर ते खरे किंवा खोटे आहेत याचे पुनर्परीक्षण इतर संशोधकांना करता आले पाहिजे. अशा फेर तपासणी वा पुनर्परीक्षणालाच वर्तनवाद्यांनी निष्कर्षाचा पडताळा म्हटले आहे.

(३) नव्या रीतींचा व तंत्राचा वापर (Mathods of research Techniques): वर्तनवाद्यांनी निश्चित निष्कर्ष प्राप्त व्हावे म्हणून नवी तंत्रे व रीती शोधून काढली आहे. संपूर्ण विश्वाचे अध्ययन करण्यापेक्षा काही निवडक भागांचे संशोधन करून संपूर्ण विश्वासंबंधी निष्कर्षं मांडला जाऊ शकतो. निःपक्षपातीपणे संशोधन व्हावे म्हणून प्रश्नोत्तरी, सर्व्हे मेथडस् इत्यादींचा वापर केला जाऊ लागला.

(४) परिमाणीकरण (Quantification): परिमाणीकरण म्हणजे मोजमाप करणे. वर्तनवादाचे वैशिष्ट्य हे की, ते निष्कर्ष काढतांनां निश्चित मोजमाप करून निष्कर्ष काढतात. त्यासाठी त्यांनी अनेक मोजमापपद्धती शोधून काढल्या आहेत. उदा. एखाद्या समाजात समानता किती रूजली किंवा नाही हे बघावयाचे असल्यास ते या बाबतीत काही निकष ठरवतील. जसे की, त्या समाजात राजकीय, आर्थिक व सामाजिक अशा सर्वच क्षेत्रात भाषा, धर्म, प्रांत, लिंग आदींवर आधारित सर्वच समाज घटकांची स्थिती व दर्जा काय आहे.

५. मूल्यनिरपेक्षता : पारंपारिक राज्यशास्त्रात मूल्यसापेक्षतेला महत्व होते. परंतु वर्तनवादी मात्र मूल्य निरपेक्षतेला महत्व देतात. म्हणजेच केवळ सत्य घटनांच्या आधारावरच निष्कर्ष मांडायला पाहिजे. संशोधन वस्तुनिष्ठ असायला हवे. संशोधकाने स्वतःचे विचार त्यात मांडण्याचा प्रयत्न करू नये. विभिन्न तंत्रांच्या आधारे मूल्यनिरपेक्ष संशोधन करावे.

६. व्यवस्थितपणा (Systematization) - संशोधन व्यवस्थित असावे याचा अर्थ त्यात कार्यकारणसंबंध स्पष्ट असावा. म्हणजेच सत्याच्या आधारावर माहिती गोळा केल्यानंतर त्याची मांडणी पध्दतशीर व्हावी. अशा तऱ्हेने सर्वसाधारण सिद्धांत मांडले गेले तर हे सिद्धांत भौतिकशास्त्रातील सिद्धांताप्रमाणेच काटेकोर ठरतील.

७. शास्त्रशुद्धता (Pure Science): राज्यशास्त्राला शुद्ध शास्त्र बनविण्याचा वर्तनवाद्यांचे प्रयत्न सुरू आहेत. भौतिकशास्त्रात दोन प्रकारची शास्त्रे आहेत. एक शुद्धशास्त्र (Pure science) व दुसरे व्यवहारोपयोगी शास्त्र (Applied science) आहे. यापैकी शुद्ध शास्त्रात त्रिकालाबाधित सिद्धांत आहेत आणि या सिद्धांतांना मूलभूत मानले जाते व यांच्या आधारे व्यवहारोपयोगी विवेचन केले जाते.

वर्तनवाद्यांच्या मते, राज्यशास्त्र एक शुद्ध शास्त्र होण्यासाठी राज्य, शासन, सत्ता इत्यादी संकल्पनाबाबत मूलभूत सिद्धांत सांगितले जावेत त्यामुळे राज्यशास्त्र शुद्ध शास्त्र (Pure science) होईल.

८) आंतरविद्याशाखीय संलग्नता : राज्यशास्त्राचे अध्ययन विविध दृष्टिकोनांच्या मदतीने केले जावे कारण व्यक्तीजीवनाला अनेक पैलू आहेत. सामाजिक जीवनाच्या विविध बाजूंचा अभ्यास करण्याकरिता निरनिराळी सामाजिक शास्त्रे निर्माण झाली आहेत. उदा. मानसशास्त्र, अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र इत्यादी. अध्ययनाच्या सोयीसाठी ज्ञानाची अशी विभागणी केली जाते. सर्व शास्त्रे अध्ययनाच्या दृष्टीने वेगवेगळी केली जात असली तरी अंतिमतः मानवी जीवनाचाच विचार करतात. त्यामुळे सर्व शास्त्रे एकमेकांशी संबंधित आहेत.

वर्तनवादाच्या मर्यादा:

वर्तनवादाच्या आधारावर शास्त्रशुध्द संशोधन शक्य आहे असे वाटते. परंतु प्रत्यक्षात मात्र त्यात काही उणीवा आहेत, त्या पुढीलप्रमाणे- (१) वर्तनात नियमितता नसते-नियमितता हे वर्तनवादाचे महत्वाचे वैशिष्ट्य सांगितले जाते. भौतिकशास्त्राप्रमाणेच राज्यशास्त्रातही नियमिततेच्या आधारावर त्रिकालबाधित सिद्धांत मांडणे शक्य आहे असा वर्तनवाद्यांचा दावा आहे. परंतु प्रत्यक्षात मात्र असे शक्य नाही. कारण मानवाचे वर्तन बदलल्या परिस्थितीप्रमाणे बदलते असते. (२) पडताळा घेणे कठीण- राजकीय वर्तनाच्या बाबतही हेच म्हणता येईल. उदा. मतदान करतांना, निवडणुकीसाठी राजकीय पक्षाचे तिकीट वाटप करतांना जातीयतेचा विचार केला जातो. परंतु उघडपणे ही गोष्ट कुणीही मान्य करीत नसल्यामुळे अशा राजकीय वर्तनाबद्दल पडताळा घेणे कठीणच आहे. (३) नव्या रीती व तंत्रातील फोलपणा-वर्तनवाद्यांनी नव्या रीती व तंत्राच्या आधारे राजकीय जीवनाचे काटेकोर अध्ययन शक्य आहे असा दावा केला आहे. परंतु वास्तविक पाहता ह्या रीती व तंत्रे सर्व दृष्टींनी निर्दोष आणि परिपूर्ण मात्र नाही. उदा. प्रश्नावलीत विचारल्या जाणाऱ्या प्रश्नांची खरीखुरी उत्तरे दिली जात नाही. बरीच माहिती लपविली जाते. अशावेळी नवे तंत्र पूर्णपणे वस्तुनिष्ठ मानता येणार नाहीत. (४) परिमाणीकरण अशक्य- सामाजिक मूल्यांचेही परिमाणीकरण शक्य आहे असा वर्तनवाद्यांचा दावा आहे. उदा. - प्रामाणिकता, समता, बंधुत्व, न्याय, राष्ट्रीयत्व इत्यादी गुणवाचक शब्दांचेही परिणामीकरण शक्य आहे असे त्याचे मत आहे. परंतु हा दावा असत्य आहे. कारण गुण मोजण्याचे कोणतेही मापनयंत्र अस्तित्वात नाही. (५) मूल्यनिरपेक्षता अशक्य- मूल्यनिरपेक्षता हा वर्तनवादाचा पाया आहे. परंतु टिकाकारांनी त्या पायातील ठिसूळपणा सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला आहे. पारंपारिक राज्यशास्त्रज्ञ ज्याप्रमाणे याबाबत टीका करतात त्याचप्रमाणे उत्तर वर्तनवादी संशोधनवादी सुद्धा या मूल्यनिरपेक्षतेच्या वैशिष्ट्यावर आक्षेप घेतात. परंपरावादी राज्यशास्त्रज्ञांची टीका अशी की, मूल्यांचा विचार न करता केवळ वस्तुनिष्ठ अध्ययन करण्याचा प्रयत्न केला तर ते निरर्थक स्वरुपाचे ठरेल. कारण प्रत्येक समाज हा मूल्याधिष्ठित असतो. उत्तर वर्तनवाद्यांच्या मते, केवळ वस्तुस्थितीचे अध्ययन करता कामा नये तर संशोधकाने संशोधनाच्या आधारे निघणारे निष्कर्ष सामाजिक मूल्यांना अनुसरून आहेत वा नाहीत याचा विचार केला पाहिजे. (६) संशोधन पद्धतींचा अतिरेकी वापर-वर्तनवादी संशोधनांच्या विभिन्न रीती वापरुन संशोधनात व्यवस्थितपणा निर्माण करण्याचा प्रयत्न करतात. परंतु सामाजिकशास्त्रात पद्धतशीर संशोधन

करण्याचा प्रयत्न करूनही भौतिकशास्त्राप्रमाणेच व्यवस्थित सर्वसामान्य सिद्धांत मांडता येत नाही. (७) शुद्ध संशोधनाबाबतची भ्रामक कल्पना- भौतिकशास्त्रात शुद्ध शास्त्र व उपयोगीशास्त्र असा भेद केला जातो. परंतु सामाजिक शास्त्रात ते शक्य नाही. कारण सामाजिक शास्त्रात शुद्ध संशोधनाची कल्पना अजून स्थिरावलेली नाही. (८) परंपरागत राज्यशास्त्राच्या शुद्ध स्वरूपाला धोका निर्माण झाला आहे. परंतु आज राज्यशास्त्राच्या अध्ययनात सर्वशास्त्र समावेशकता असल्यामुळे त्याचे मूळ स्वरुप नष्ट झाले. या दृष्टीकोनावर बरीच टीका होत असली तरी यातील बरीच टीका या दृष्टिकोनाच्या गैरसमजातून निर्माण झालेली आहे. वर्तनवादी दृष्टिकोन हा वास्तविक पाहता संस्थात्मक दृष्टिकोनाला पूरक असल्यामुळेच राज्यशास्त्राचे अध्ययन अधिकाधिक शास्त्रशुद्ध होण्यासाठी सहाय्यभूत ठरणारा आहे.

१.२.४ उत्तर-वर्तनवाद (Post-Behaviouralism)

राजकारणाच्या अभ्यासात वर्तनवादाच्या मर्यादांना प्रतिसाद म्हणून २० व्या शतकाच्या मध्यात राजकीय शास्त्रातील एक चळवळ म्हणून उत्तर-वर्तनवाद उदयास आला. राजकीय वर्तन समजून घेण्यासाठी वर्तनवादाने अनुभवजन्य, वैज्ञानिक पद्धतींवर भर दिला, तर उत्तर-वर्तनवादाने राजकीय विश्लेषणात मानकात्मक विचार आणि व्यापक सामाजिक संदर्भ पुन्हा सादर करण्याचा प्रयत्न केला. या घटकामध्ये उत्तर-वर्तनवादाची संकल्पना, त्याची उत्पत्ती, मुख्य तत्त्वे, वर्तनवादाची टीका आणि आधुनिक राजकीय विश्लेषणात त्याची प्रासंगिकता यांचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. १९५० आणि १९६० च्या दशकात महत्त्व प्राप्त झालेल्या वर्तनवादाने अनुभवजन्य डेटा, सांख्यिकीय विश्लेषण आणि वैयक्तिक वर्तनावर लक्ष केंद्रित करून राजकीय विज्ञानाला अधिक वैज्ञानिक शाखेत रूपांतरित करण्याचा प्रयत्न केला. या दृष्टिकोनाने राजकीय सिद्धांताच्या पारंपारिक मानकात्मक आणि तात्विक तर्क-वितर्कांना नाकारले आणि वस्तुनिष्ठ, मूल्य-तटस्थ पद्धतींवर भर दिला. वर्तणुकीच्या परंपरेतील विद्वानांचा असा विश्वास होता की मतदान पद्धती, पक्ष संलग्नता आणि राजकीय सहभाग यासारख्या राजकीय वर्तनाचा अभ्यास परिमाणात्मक संशोधन पद्धती लागू करून वैज्ञानिकदृष्ट्या केला जाऊ शकतो.

वर्तनवादाच्या विकासातील प्रमुख व्यक्तींमध्ये गॅब्रिएल आल्मंड, डेव्हिड ईस्टन आणि चार्ल्स मेरियम यांचा समावेश होता, ज्यांनी राज्यशास्त्र अधिक कठोर, पद्धतशीर आणि अनुभवजन्य बनवण्याचा प्रयत्न केला. या काळात राजकीय घटनांचा अभ्यास करण्यासाठी सर्वेक्षणे, प्रयोग आणि सांख्यिकीय मॉडेल्सचा वापर करण्यात आला. मतदानावर सामाजिक वर्गाचा प्रभाव आणि राजकीय निर्णयांवर परिणाम करणारे मानसिक घटक यासारख्या वर्तनाच्या नमुन्यांचे विश्लेषण करण्यात वर्तनवादी दृष्टिकोन विशेषतः यशस्वी झाला.

उत्तर-वर्तनवादाचा उदय:

तथापि, १९६० च्या दशकाच्या उत्तरार्धात आणि १९७० च्या दशकाच्या सुरुवातीस, विद्वानांनी वर्तनवादाच्या संकुचित केंद्रावर टीका करण्यास सुरुवात केली. टीकाकारांचा असा युक्तिवाद होता की वर्तनवाद राजकीय घटनांचे वर्णन करण्यात पारंगत असला तरी, त्याने राजकारणाच्या, नैतिक आणि

मानकात्मक परिमाणांकडे दुर्लक्ष केले. ही टीका अंशतः १९६० च्या दशकातील राजकीय गोंधळामुळे झाली, ज्यामध्ये नागरी हक्क चळवळ, व्हिएतनाम युद्ध आणि व्यापक सामाजिक अशांतता यांचा समावेश होता, ज्यामुळे हे स्पष्ट झाले की राजकारण केवळ वर्तनवादी पद्धतींद्वारे समजू शकत नाही.

वर्तनोत्तरवादाने, प्रतिसाद म्हणून, राजकारणाच्या अभ्यासात मानकात्मक प्रश्नांना पुन्हा एकत्रित करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी अनुभवजन्य संशोधन आणि पारंपारिकपणे राजकीय विज्ञानाची व्याख्या करणाऱ्या नैतिक आणि तात्विक चिंतांमध्ये संतुलन राखण्याचा पुरस्कार केला. ज्या विद्वानांनी उत्तर-वर्तनवाद स्वीकारला त्यांनी असा युक्तिवाद केला की राजकीय विज्ञान पूर्णपणे मूल्य-तटस्थ किंवा वास्तविक जगाच्या चिंतांपासून अलिप्त नसावे. त्याऐवजी, ते शक्ती, न्याय, समानता आणि लोकशाहीबद्दलच्या प्रश्नांशी जोडले पाहिजे.

उत्तर-वर्तनवादाची मुख्य तत्त्वे:

सामान्य विश्लेषणाचे पुर्नएकीकरण उत्तर-वर्तनवादाच्या मध्यवर्ती सिद्धांतांपैकी एक म्हणजे राजकीय विज्ञानाने मानकात्मक मुद्द्यांशी जोडले पाहिजे ही मान्यता. उत्तर-वर्तनवाद्यांच्या मते, न्याय, निष्पक्षता आणि राजकीय निर्णयांना आकार देणाऱ्या मूल्यांबद्दलच्या प्रश्नांपासून अलिप्त राहून राजकीय वर्तनाचा अभ्यास करणे अपुरे आहे. उत्तर-वर्तनवाद्यांचा असा युक्तिवाद आहे की राजकीय विश्लेषण समाज सुधारण्याच्या आणि महत्त्वाच्या सामाजिक आणि राजकीय समस्यांना तोंड देण्याच्या वचनबद्धतेद्वारे सूचित केले पाहिजे.

बदल आणि प्रासंगिकतेसाठीचा पुरस्कार: उत्तर-वर्तनवाद समकालीन राजकीय समस्यांशी राजकीय विज्ञान अधिक संबंधित बनवण्याच्या महत्त्वावर भर देतो. या परंपरेतील विद्वानांचा असा युक्तिवाद आहे की राज्यशास्त्र हे केवळ शैक्षणिक कार्य नसावे तर ते असमानता, गरिबी आणि मानवी हक्क यासारख्या वास्तविक जगातील समस्या समजून घेण्यास आणि त्यांचे निराकरण करण्यास हातभार लावणारे असावे. प्रासंगिकतेसाठीची ही वचनबद्धता म्हणजे राजकीय शास्त्रज्ञांनी वादग्रस्त किंवा राजकीयदृष्ट्या संवेदनशील विषयांवर चर्चा करण्यास टाळाटाळ करू नये.

आंतरविद्याशाखीय दृष्टिकोन : उत्तर-वर्तनवाद समाजशास्त्र, मानसशास्त्र, अर्थशास्त्र आणि इतिहास यासह विविध विषयांमधील विविध पद्धती आणि दृष्टिकोनांचा वापर करण्यास प्रोत्साहन देतो. वर्तनवाद प्रामुख्याने परिमाणात्मक पद्धतींवर केंद्रित असताना, उत्तर-वर्तनवाद राजकीय घटनांची जटिलता ओळखून अधिक वैविध्यपूर्ण व पद्धतशीर आधार सामग्रीला समर्थन देतो. हा आंतरविद्याशाखीय दृष्टिकोन राजकारण आणि त्याला आकार देणाऱ्या सामाजिक शक्तींचे अधिक समग्र आकलन करण्यास अनुमती देतो.

राजकीय सिद्धांतावर भर : वर्तणवाद अनेकदा राजकीय सिद्धांतावर अनुभवजन्य तथ्यापासून वेगळे असल्याने टीका करत होता, तर उत्तर-वर्तनवाद असा दावा करतो की राजकीय सिद्धांत राजकीय विज्ञानासाठी महत्त्वाचा आहे. असा युक्तिवाद करतो की न्याय, लोकशाही आणि मानवी हक्क यासारख्या संकल्पनांशी संबंधित आदर्शवादी राजकीय सिद्धांत हा राजकीय विश्लेषणाचा एक आवश्यक भाग आहे आणि अनुभवजन्य संशोधनासह एकत्रित केला पाहिजे.

वर्तनवादाची टीका आणि उत्तर-वर्तनवादी प्रतिसाद

वर्तनवादावर विविध स्तरांकडून लक्षणीय टीका झाली, ज्यामुळे उत्तर-वर्तनवादाचा सुधारात्मक दृष्टिकोन म्हणून विकास झाला.

वस्तुनिष्ठता आणि मूल्य-तटस्थतेवर जास्त भर: वर्तनवादाच्या मुख्य टीकांपैकी एक म्हणजे वस्तुनिष्ठता आणि मूल्य-तटस्थतेवर त्याचा आग्रह. समीक्षकांनी असा युक्तिवाद केला की, राज्यशास्त्र मूल्य निर्णयांपासून पूर्णपणे वेगळे केले जाऊ शकत नाही, विशेषतः दडपशाही, असमानता आणि शक्ती यासारख्या मुद्द्यांचा अभ्यास करताना. उलटपक्षी, राजकीय विश्लेषणासाठी अधिक व्यस्त दृष्टिकोनाचा पुरस्कार करतो जो मानक मूल्यांचे महत्त्व मान्य करतो.

सामाजिक संदर्भाकडे दुर्लक्ष: वर्तनवादाने वैयक्तिक वर्तनावर लक्ष केंद्रित केल्याने अनेकदा राजकीय घटना घडणाऱ्या व्यापक सामाजिक, आर्थिक आणि ऐतिहासिक संदर्भाकडे दुर्लक्ष केले जाते. समीक्षकांचा असा युक्तिवाद होता की वर्तनवाद अतिरेकी कमी करणारा होता, शक्ती, संस्कृती आणि त्यांच्या वर्तनाला आकार देणाऱ्या संस्थांच्या संरचनांकडे दुर्लक्ष करून व्यक्तींना एकाकी घटक म्हणून वागवले जात असे. उत्तर-वर्तनवादात अशा दृष्टिकोनाची आवश्यकता असते जो राजकीय घटनांच्या विश्लेषणात या व्यापक सामाजिक आणि राजकीय संदर्भांना एकत्रित करतो.

वास्तविक राजकारणापासून अलिप्तता वर्तनवाद राजकारणाचे ''शुद्ध'' विज्ञान विकसित करण्याचा प्रयत्न करत असताना, उत्तर-वर्तनवाद्यांनी असा युक्तिवाद केला की राजकीय विज्ञान वास्तविक जगापासून अलिप्त राहू नये. उत्तर-वर्तनवादाच्या मते, राजकीय शास्त्रज्ञांवर समाजासाठी महत्त्वाच्या मुद्द्यांशी, विशेषतः मानवी हक्क, सामाजिक न्याय आणि लोकशाही शासनाशी संबंधित मुद्द्यांशी संवाद साधण्याची जबाबदारी आहे. प्रासंगिकतेवरील हा भर वर्तनवादाच्या बहुतेक अमूर्त आणि सैद्धांतिक लक्ष्याशी विसंगत आहे.

उत्तर-वर्तनवाद आणि आधुनिक राजकीय विश्लेषण

उत्तर-वर्तनवादाचा राज्यशास्त्राच्या शिस्तीवर कायमचा प्रभाव असून त्यामुळे आधुनिक राजकीय विश्लेषणाच्या विकासात अनेक प्रकारे योगदान मिळाले आहे.

मिश्र-पद्धती संशोधन पद्धतशीर बहुलवादासाठी उत्तर-वर्तनवाद वचनबद्धतेमुळे राज्य शास्त्रात मिश्र-पद्धती संशोधनाच्या वाढीस हातभार लागला आहे. संशोधक आता नियमितपणे जटिल राजकीय प्रश्नांना तोंड देण्यासाठी गुणात्मक आणि परिमाणात्मक दृष्टिकोन एकत्र करतात, हे मान्य करतात की राजकीय वर्तन आणि संस्था समजून घेण्यासाठी दोन्ही प्रकारच्या पद्धती एकमेकांना पूरक ठरू शकतात. जागतिक आणि सामाजिक न्यायाच्या मुद्द्यांवर लक्ष केंद्रित: मानकात्मक तर्क-वितर्क आणि राजकीय विश्लेषणाची प्रासंगिकता यावर भर दिल्याने आधुनिक राजकीय विज्ञानात जागतिक न्याय, मानवी हक्क आणि असमानता यासारख्या मुद्द्यांवर व्यापक लक्ष केंद्रित झाले आहे. उत्तर-वर्तनवादाने विद्वानांना राजकारणाच्या नैतिक

परिमाणांना संबोधित करण्याचा मार्ग मोकळा केला, ज्यामुळे जागतिक राजकीय सिद्धांत, स्त्रीवादी राजकीय विज्ञान आणि उत्तर-वसाहतवाद अभ्यास यासारख्या क्षेत्रांच्या उदयास हातभार लागला.

राजकीय सिद्धांतावर परिणाम : उत्तर-वर्तनवादात राजकीय सिद्धांतावर नव्याने भर दिल्याने लोकशाही, न्याय आणि नागरिकत्वाबद्दलच्या मानकात्मक प्रश्नांमध्ये रस निर्माण झाला आहे. आज विद्वान अनुभवजन्य अभ्यासांसोबत या मूलभूत प्रश्नांशी संवाद साधण्याची शक्यता जास्त आहे, जे सिद्धांत आणि व्यवहार एकमेकांशी जोडले जावेत या उत्तर-वर्तनवादाच्या दृढ विश्वासाचे प्रतिबिंब आहे.

उत्तर-वर्तनवाद हा राजकीय विज्ञानाच्या क्षेत्रात एक महत्त्वपूर्ण बदल दर्शवितो, जो वर्तनवादाच्या वर्चस्वाला आव्हान देतो आणि राजकीय विश्लेषणासाठी अधिक समग्र दृष्टिकोनाचा पुरस्कार करतो. मानकात्मक विचारांची पुनर्रचना करून, सामाजिक संदर्भांवर भर देऊन आणि वास्तविक जगातील राजकीय मुद्द्यांशी प्रासंगिकता वाढवून, उत्तर-वर्तनवादाने राजकारणाच्या समृद्ध आणि अधिक व्यस्त अभ्यासात योगदान दिले आहे.

१.३ सारांश

प्रस्तुत प्रकरणात चर्चा केलेल्या मूलभूत घटकांपैकी एक म्हणजे आधुनिक राजकीय विश्लेषणाचा उदय, जो २० व्या शतकाच्या मध्यात उद्भवला, हा काळ जगभरात जलद राजकीय, सामाजिक आणि आर्थिक बदलांनी वैशिष्ट्यकृत होता. या युगात लोकशाही राजवटींचा विस्तार, वसाहतवादाचा ऱ्हास, आंतरराष्ट्रीय संबंधांची तीव्रता आणि नवीन राजकीय चळवळींचा उदय झाला. या परिवर्तनांना प्रतिसाद म्हणून, राजकीय विश्लेषणाला अनुकूलन करावे लागले, वर्णनात्मक अभ्यासांच्या पलीकडे जाऊन अधिक अनुभवजन्य आणि वस्तुनिष्ठ विश्लेषणांकडे जावे लागले. राजकीय वर्तन, प्रणाली संरचना आणि विशिष्ट संदर्भांमध्ये राजकीय संस्थांचे कार्य समजून घेण्याकडे लक्ष केंद्रित केले गेले. या काळात राजकीय विश्लेषणात सामाजिक शास्त्रांचा वाढता प्रभाव दिसून आला, कारण राजकीय घटना चांगल्या प्रकारे समजून घेण्यासाठी विद्वानांनी समाजशास्त्र, मानसशास्त्र आणि अर्थशास्त्र यासारख्या विषयांमधून पद्धती घेतल्या. या बदलाचे केंद्रबिंदू डेव्हिड ईस्टन आणि गॅब्रिएल आल्मंड या दोन प्रमुख विद्वानांचे योगदान होते, ज्यांच्या सैद्धांतिक चौकटींनी राजकीय विश्लेषणाच्या आधुनिक दृष्टिकोनासाठी महत्त्वाचे योगदान दिले. डेव्हिड ईस्टनच्या ''सिस्टम्स थिअरी'' ने राजकीय व्यवस्थांचे विश्लेषण करण्याची एक व्यापक पद्धत सादर केली जी त्यांच्या वातावरणाशी संवाद साधणाऱ्या खुल्या व्यवस्था म्हणून काम करते. ईस्टनने असा युक्तिवाद केला की राजकीय व्यवस्था अभिप्राय यंत्रणा म्हणून कार्य करतात, जिथे समाजातील आदान (मागण्या आणि समर्थन) प्रदान (धोरण आणि निर्णय) तयार करण्यासाठी प्रक्रिया केली जाते. त्यांच्या कार्यावर संपूर्ण राजकीय व्यवस्थेचा अभ्यास करण्याचे महत्त्व अधोरेखित केले, ज्यामध्ये तिच्या संरचना, प्रक्रिया आणि राजकीय कलाकार आणि त्यांच्या वातावरणातील परस्परसंवाद यांचा समावेश आहे. दुसरीकडे, गॅब्रिएल आल्मंड यांनी ''संरचनात्मक प्रकार्यात्मक'' या संकल्पनेवर लक्ष केंद्रित केले, राजकीय व्यवस्थेच्या संरचना, त्यांच्यातील

संवाद व प्रकार्यात्मकता यांबाबत वस्तुनिष्ठ मांडणी केली. ईस्टन आणि आल्मंड यांनी मिळून राजकारणाच्या पद्धतशीर, वर्तणुकीय अभ्यासासाठी बौद्धिक पाया रचला.

राज्यशास्त्रात वर्तनवादाच्या उदयाने या क्षेत्रात आणखी क्रांती घडवून आणली, अनुभवजन्य संशोधन आणि परिमाणात्मक पद्धतींना अग्रभागी ठेवले. वर्तनवादाने शास्त्रीय राजकीय सिद्धांताच्या मानकात्मक, तात्विक दृष्टिकोनांना नाकारले, त्याऐवजी राजकीय वर्तनाचे वैज्ञानिक, वस्तुनिष्ठ परीक्षण करण्याचा सल्ला दिला. या विचारसरणीतील विद्वानांनी राजकीय घटनांचा अभ्यास करण्यासाठी सर्वेक्षणे, तथ्य संकलन आणि सांख्यिकीय विश्लेषणाचा वापर करून राजकीय प्रणालींमध्ये व्यक्ती आणि गट कसे वागतात हे समजून घेण्यावर लक्ष केंद्रित केले. वर्तनवादाने राजकीय विश्लेषणासाठी अधिक कठोर, वैज्ञानिक दृष्टिकोनात योगदान दिले, अमूर्त सिद्धांतापेक्षा निरीक्षणीय आणि मोजता येण्याजोग्या घटनांचे महत्त्व अधोरेखित केले. तथापि, १९६० आणि १९७० च्या दशकाच्या उत्तरार्धात, वर्तनवादाला त्याच्या समजलेल्या मर्यादांसाठी टीकेचा सामना करावा लागला. समीक्षकांचा असा युक्तिवाद होता की त्याने राजकारणाच्या मानकात्मक परिमाणांकडे दुर्लक्ष केले आणि राजकीय शक्ती आणि सामाजिक असमानतेच्या गुंतागुंतींचा विचार करण्यात अयशस्वी झाले. या टीकांना प्रतिसाद म्हणून, उत्तर-वर्तनवाद एक सुधारात्मक चळवळ म्हणून उदयास आला. उत्तर-वर्तनवादाने अनुभवजन्य, वैज्ञानिक दृष्टिकोन राखत, मानकात्मक राजकीय सिद्धांताच्या अभ्यासाकडे परत येण्याचे आवाहन केले. उत्तर-वर्तनवाद्यांनी वास्तविक जगातील समस्या सोडवण्यासाठी, नैतिक चिंतांशी संवाद साधण्यासाठी आणि राजकीय वर्तन आणि व्यवस्थांना आकार देण्यात मूल्यांच्या भूमिकेचा विचार करण्यासाठी राजकीय विश्लेषणाच्या गरजेवर भर दिला. यामुळे राजकारणाच्या अधिक गंभीर, नैतिक तपासणीसह अनुभवजन्य कठोरतेचा समेट झाला.

शेवटी, आधुनिक राजकीय विश्लेषणाचा उत्क्रांती सिद्धांत, कार्यपद्धती आणि अनुभवजन्य संशोधन यांच्यातील सततच्या संवादाला प्रतिबिंबित करते. वर्तनवाद आणि उत्तर-वर्तनवादाचा उदय राजकीय शास्त्रज्ञांच्या राजकारणाच्या अभ्यासाकडे पाहण्याच्या दृष्टिकोनात एक गतिमान बदल दर्शवितो, अमूर्त सिद्धांतावर लक्ष केंद्रित करण्यापासून अधिक अनुभवजन्य आणि तथ्या आधारीत विश्लेषणाकडे वळतो, तसेच मूल्ये पुन्हा समोर आणतो. डेव्हिड ईस्टन आणि गॅब्रिएल आल्मंड सारख्या विद्वानांचे योगदान राजकीय वर्तन, संरचना आणि प्रणालींना समग्र आणि वैज्ञानिकदृष्ट्या कठोर पद्धतीने समजून घेण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या विषयाच्या रूपात राजकीय विज्ञानाला आकार देण्यात महत्त्वपूर्ण ठरले आहे. हे क्षेत्र जसजसे विकसित होत आहे तसतसे राजकीय विश्लेषणासाठी राजकीय जीवनाच्या नैतिक आणि मानकात्मक आयामांच्या जाणीवेसह अनुभवजन्य चौकशीचे संतुलन राखणे आवश्यक आहे.

३.४ पारिभाषिक शब्द व शब्दार्थ

मूल्यनिरपेक्षता : पारंपारिक राज्यशास्त्रामध्ये मूल्यांना अतिरेकी महत्त्व दिले जात होते. तर आधुनिक राज्यशास्त्रज्ञ हे मूल्यनिरपेक्षतेला अधिक महत्व देतात. कारण मूल्याधिष्ठतेमुळे शास्त्रशुद्ध व वस्तुनिष्ठ संशोधन होवू शकत नाही. त्यामुळे राजकीय संशोधन मूल्यनिरपेक्ष (Value free) असावयास पाहिजे असा आधुनिक

राज्यशास्त्रज्ञांचा आग्रह आहे. राजकीय प्रक्रियांचे अध्ययन त्या जशा घडत आहेत अगदी त्याच स्वरुपात करणे यालाच मूल्यनिरपेक्षता म्हणतात.

निष्कर्षाचा पडताळा : संशोधकाने एखाद्या विषयासंबंधी पुराव्यांच्या आधारावर काही निष्कर्ष काढले असतील तर ते खरे किंवा खोटे आहेत याचे पुनर्परीक्षण इतर संशोधकांना करता आले पाहिजे. अशी फेर तपासणी वा पुनर्परीक्षणालाच निष्कर्षाचा पडताळा असे म्हणतात.

परिमाणीकरण : परिमाणीकरण म्हणजे मोजमाप करणे. वर्तनवादाचे वैशिष्ट्य हे की, ते निष्कर्ष काढतांना निश्चित मोजमाप करून निष्कर्ष काढतात. त्यासाठी त्यांनी अनेक मोजमापपद्धती शोधून काढल्या आहेत. उदा.-एखाद्या समाजात समानता किती रूजली किंवा नाही हे बघावयाचे असल्यास ते या बाबतीत काही निकष ठरवतील. जसे की त्या समाजात राजकीय, आर्थिक व सामाजिक अशा सर्वच क्षेत्रात भाषा, धर्म, प्रांत, लिंग आदींवर आधारित सर्वच समाज घटकांची काय स्थिती व दर्जा आहे.

शास्त्रशुद्धता : राज्यशास्त्राला शुद्ध शास्त्र बनविण्याचा वर्तनवाद्यांचे प्रयत्न सुरू आहेत. भौतिकशास्त्रात दोन प्रकारची शास्त्रे आहेत. एक शुद्धशास्त्र (Pure Science) व दुसरे व्यवहारोपयोगी शास्त्र (Applied Science) आहे. यापैकी शुद्ध शास्त्रात निकालबाधित सिद्धांत आहेत आणि या सिद्धांतांना मूलभूत मानले जाते व यांच्या आधारे व्यवहारोपयोगी विवेचन केले जाते. वर्तनवाद्यांच्या मते, राज्यशास्त्र एक शुद्ध शास्त्र होण्यासाठी राज्य, शासन, सत्ता इत्यादि संकल्पनाबाबत मूलभूत सिद्धांत सांगितले जावेत त्यामुळे राज्यशास्त्र शुद्ध शास्त्र (Pure Science) होईल.

वर्तनवाद : जेंव्हा संशोधनकर्ता हा स्वतःच्या निरीक्षणाच्या आधारावर जे जे काही तो स्वतः अनुभवू शकेल किंवा ईतर संशोधनकर्त्यांनी घेतलेल्या अनुभवाची माहिती तो प्राप्त करून त्या सर्व पुराव्यांच्या आधारावर मानवाच्या वर्तनाविषयी निष्कर्ष काढतो त्याला वर्तनवाद (Behaviouralism) असे म्हणतात.

उत्तर-वर्तनवाद : उत्तर-वर्तनवादी विचारवंतांच्या मते, केवळ वस्तुस्थितीचे अध्ययन न करता संशोधकाने संशोधनाच्या आधारे निघणारे निष्कर्ष सामाजिक मूल्यांना अनुसरून आहेत अथवा नाहीत याचा प्रामुख्याने विचार केला पाहिजे. सत्यघटना आणि मूल्य यांचा सहसंबंध सांधला गेला पाहिजे. राजकीय संशोधन पूर्णत: मूल्यनिरपेक्ष असता कामा नये. राजकीय जीवनाला योग्य वळण लावणे व मार्गदर्शन करणे ही जबाबदारी राज्यशास्त्राच्या संशोधकांनी स्वीकारली पाहिजे.

२.५ स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न

१. राजकीय विश्लेषण म्हणजे काय?

२. डेव्हिड ईस्टनच्या व्यवस्था सिद्धांताचा अर्थ सांगा?

३. गॅब्रिएल आल्मंड यांनी संरचनात्मक प्रकार्यात्मक प्रारूपाची कोणती वैशिष्ट्ये सांगितली आहेत?

४. डेव्हिड ईस्टनने वर्तनवादाची कोणती वैशिष्ट्ये सांगितली आहेत?

५. उत्तर वर्तनवाद्यांचे संशोधनातील मूल्यनिरपेक्षतेच्या संदर्भात काय मत आहे?

२.६ स्वयंअध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

१. राजकीय विश्लेषण हे धोरणशास्त्र आहे. राजकारणाच्या विश्लेषणात, राजकीय विज्ञान, शक्ती आकारणे आणि सामायिकरण करण्याचा अभ्यास आहे. 'सत्ता' आणि 'स्वातंत्र्य' यांच्यातील सुसंवाद प्रस्थापित करणे हे त्याचे उद्दिष्ट आहे. राज्याची शक्ती आणि व्यक्तिस्वातंत्र्य अपरिहार्य आहे, असा त्याचा विश्वास आहे. यामुळे, मानवाच्या संघटित आणि रचनात्मक जीवनासाठी राज्यशास्त्र अत्यंत अपरिहार्य बनते. अशाप्रकारे, राजकीय विश्लेषण हे कोणाला काय, कधी आणि का मिळते याचे शास्त्र बनते.

२. ईस्टनच्या मते, राजकीय व्यवस्था ही परस्परसंवादी संस्था, संघटना आणि व्यक्तींचा संच म्हणून समजली जाऊ शकते जी राजकीय परिणाम निर्माण करण्यासाठी एकत्र काम करतात. त्यांचे प्रसिद्ध ''आदान-प्रदान'' मॉडेल सूचित करते की, राजकीय व्यवस्था समाजाच्या मागण्या आणि समर्थनांद्वारे (आदान) आकारल्या जातात व व्यवस्थेद्वारे त्यावर प्रक्रिया केल्या जातात आणि नंतर धोरणे आणि निर्णय (प्रदान) घेतात. शेवटी या सर्व प्रक्रिया व्यवस्थेच्या भविष्यातील कार्यावर परिणाम करतात.

३. गॅब्रिएल आल्मंड यांनी राजकारणात संरचनात्मक प्रकार्यात्मक प्रारूपाचा वापर केला आहे. आल्मंडच्या मते, प्रत्येक राजकीय व्यवस्थेत चार सामान्य वैशिष्ट्ये असतात. एक, राजकीय व्यवस्थेत राजकीय संरचना असतात आणि या संरचनांचा स्तर आणि विशेषीकरणाच्या बाबतीत एकमेकांशी तुलना करता येते. दोन, वेगवेगळ्या राजकीय व्यवस्थेत नियम बनवणे किंवा नियम अंमलबजावणी करणे अशी सार्वत्रिक कार्ये केली जातात. तीन, राजकीय व्यवस्था त्यांच्या विशेषीकरणाच्या स्तरानुसार अनेक कार्ये करते. चार, राजकीय व्यवस्थेत परंपरा आणि आधुनिकतेचे मिश्रण असते आणि ते आधुनिक आणि पारंपारिक मूल्यांचे गुणोत्तर शोधून काढू शकते.

४. डेव्हिड ईस्टनने, मूल्यनिरपेक्षता, परिमाणीकरण, निष्कर्षाचा पडताळा, नियमितता, नव्या रीतींचा व तंत्राचा वापर, व्यवस्थितपणा, शास्त्रशुद्धता व आंतरशास्त्रीय संलग्नता ही वर्तनवादाची महत्वाची वैशिष्ट्ये सांगितली आहेत.

५. उत्तर वर्तनवाद्यांच्या मते, केवळ वस्तुस्थितीचे अध्ययन करता कामा नये तर संशोधकाने संशोधनाच्या आधारे निघणारे निष्कर्ष सामाजिक मूल्यांना अनुसरून आहेत वा नाहीत याचा विचार केला पाहिजे.

२.७ सरावासाठी स्वाध्याय

१. राजकीय विश्लेषण आणि राज्यशास्त्र यातील फरक स्पष्ट करा.

२. आधुनिक राजकीय विश्लेषणाच्या उदयामागील कारण मीमांसा सविस्तर स्पष्ट करा.

३. आधुनिक राजकीय विश्लेषणाची वैशिष्ट्ये सांगा.

४. राजकीय विश्लेषणाचे स्वरुप सविस्तर स्पष्ट करा.

५. पारंपारिक व आधुनिक राजकीय विश्लेषण यांच्या स्वरुपाचे मूल्यमापन करा.

६. आधुनिक राजकीय विश्लेषणाचे प्रमुख सैद्धांतिक दृष्टिकोन सविस्तर स्पष्ट करा.

७. वर्तनवाद म्हणजे काय? ते सांगून वर्तनवादी दृष्टिकोनाच्या मर्यादा सविस्तर स्पष्ट करा.

८. उत्तर-वर्तनवादी दृष्टिकोनाची वैशिष्ट्ये सविस्तर स्पष्ट करा.

१.८ अधिक वाचनासाठी संदर्भ पुस्तके

१) Johari J. C., (2000), Comparative Politics, Sterling Publishers Private Limited, New Delhi.

२) Verma S. P., (2000), Modern Political Theory, Vikas Publishing House Pvt. Ltd. New Delhi.

३) Pye L. W., (1966), Aspects of Political Development, Little Brown, Boston.

४) Almond G. A., and Powell G. B. Jr., (1966), Comparative Politics, A Developmental. Approach, Little Brown, Boston.

५) Huntington S.,(1965), "Political Development and Political Decay" in World Politics, Vol. XVII, No.3, April.

६) Manor, James edited, (1991), Rethinking Third World Politics, London, Longman.

७) Tornquist, Olle, (1999), Politics and Development, Sage, Delhi.

८) Wayne, Ellwood, (2001), The No-Nonsense guide to Globalization, London, Verso.

९) Wright, Mills C (1959), The Power Elite, New York, John Wiley.

१०) Rahnema, Majidedited (1997), The Post-Development Reader, Dhaka: The University Press.

११) पवार प्रकाश, समकालीन राज्याशास्त्र, डायमंड प्रकाशन, पुणे.

१२) भार्गव राजीव, आचार्य अशोक, राजनीती सिद्धांत, पिअर्सन.

१३) काणे प. सी., राजकीय सिद्धांत - आधारभूत संकल्पना, पिंपळापुरे अँड कं. प्रकाशन, नागपूर

❑❑❑

घटक २

राजकीय संस्कृती, राजकीय सामाजीकरण आणि संसूचन (संप्रेषण)

अनुक्रमणिका

२.० उद्दिष्ट्ये

२.१ प्रास्ताविक

२.२ विषय विवेचन

 २.२.१ राजकीय संस्कृतीचा अर्थ आणि स्वरूप

 २.२.२ राजकीय सामाजीकरणाचे स्वरूप

 २.२.३ राजकीय सामाजीकरणाचे प्रमुख वाहक साधने/माध्यमे

 २.२.४ राजकीय संप्रेषण आणि लोकमत

२.३ सारांश

२.४ पारिभाषिक शब्द व शब्दार्थ

२.५ स्वयंअध्ययनासाठी प्रश्न

२.६ स्वयंअध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

२.७ सरावासाठी स्वाध्याय

२.८ अधिक वाचनासाठी संदर्भ पुस्तके

२.० उद्दिष्ट्ये

१. राजकीय संस्कृतीचा अर्थ समजून घेणे.

२. राजकीय संस्कृतीचे स्वरूप स्पष्ट करणे.

३. राजकीय सामाजीकरणाचे अर्थ समजून घेणे.

४. राजकीय सामाजीकरणाचे स्वरूप स्पष्ट करणे.

५. राजकीय सामाजीकरणाचे प्रमुख वाहक व त्यांची कार्यपद्धती स्पष्ट करणे.

६. राजकीय संसूचनाचा अर्थ स्पष्ट करणे.

७. राजकीय संसूचन आणि लोकमताचे महत्व विशद करणे.

२.१ प्रास्ताविक

प्रस्तुत घटकामध्ये राजकीय संस्कृती, राजकीय सामाजीकरण व राजकीय संप्रेषण आणि लोकमत या संकल्पनांचे वस्तुनिष्ठ विवेचन केले आहे. राजकीय संस्कृती म्हणजे समाजातील व्यक्तींच्या राजकीय वर्तनाला आकार देणाऱ्या वृत्ती, श्रद्धा, मूल्ये आणि निकषांचा एकत्रित संच. त्यात राजकीय व्यवस्था, नागरिकांच्या आणि संस्थांच्या भूमिका, राजकीय अधिकाराची वैधता आणि राजकारण कसे चालवावे याबद्दलचे सामायिक विचार समाविष्ट आहेत. राजकीय संस्कृती लोकांना राजकीय घटना, प्रक्रिया आणि संस्था कशा दिसतात हे स्पष्ट करण्यास मदत करते आणि राजकीय व्यवस्था आणि प्रशासनाचे स्वरूपाला आकार देण्यात मध्यवर्ती भूमिका बजावते. राजकीय संस्कृती ही वैयक्तिक नसून सामूहिक स्वरूपाची असते, म्हणजेच ती संपूर्ण समाजाची सामान्य मूल्ये, श्रद्धा आणि अपेक्षा प्रतिबिंबित करते. या सामायिक कल्पना लोक अधिकार, लोकशाही, राजकीय सहभाग आणि नागरिकांचे हक्क आणि जबाबदाऱ्या कशा पाहतात यावर प्रभाव पाडतात.

राजकीय सामाजीकरण व्यक्तीच्या बालपणात सुरू होते आणि व्यक्तीच्या आयुष्यभर चालू राहते. कौटुंबिक प्रभाव, शाळा आणि माध्यमांमधील संपर्क यासारखे सुरुवातीचे अनुभव राजकीय दृष्टिकोन घडवण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावतात. राजकीय सामाजीकरण हे व्यक्ती ज्या समाजात राहते त्या समाजाच्या राजकीय वातावरणाद्वारे जोरकसपणे आकारले जाते. राजकीय सामाजीकरण कुटुंब, शिक्षण, समाज माध्यमे, समवयस्क गट आणि राजकीय संस्थांसह विविध घटकांद्वारे सुलभ केले जाते. राजकीय सामाजीकरणाचे प्रमुख घटक म्हणजे कुटुंब, शिक्षण, माध्यमे, समवयस्क गट, राजकीय पक्ष आणि नेते, धार्मिक संस्था जे व्यक्तींच्या राजकीय श्रद्धा आणि वर्तनांना आकार देण्यास हातभार लावतात. हे घटक व्यक्ती राजकीय व्यवस्थेत त्यांची भूमिका कशी समजून घेतात आणि राजकीय ओळख कशी विकसित करतात यावर प्रभाव पाडतात व एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे राजकीय मूल्ये, प्रमाणके यांचे एक अर्थाने वहन देखील केले जाते.

राजकीय संसूचन राजकीय वर्तन घडवण्यात, नागरिकांना राजकीय मुद्द्यांबद्दल माहिती देण्यात आणि नागरिक आणि त्यांच्या राजकीय प्रतिनिधींमध्ये संवाद निर्माण करण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावते. लोकमत म्हणजे राजकीय मुद्दे, धोरणे, उमेदवार आणि कार्यक्रमांबद्दल समाजाच्या सामूहिक पसंती दृष्टिकोन होय. लोकमत हे विविध घटकांद्वारे आकारले जाते, ज्यामध्ये माध्यमाचा वापर, राजकीय सामाजीकरण, वैयक्तिक अनुभव आणि प्रचलित राजकीय घटनांचा समावेश आहे.

राजकीय संस्कृती, राजकीय सामाजीकरण व राजकीय संसूचन आणि लोकमत या संकल्पना एकमेकांशी जोडल्या गेलेल्या आहेत. व्यक्तीचा राजकीय दृष्टिकोन, श्रद्धा आणि वर्तन कसे तयार होते आणि कालांतराने ते कसे विकसित होत जाते हे समजून घेण्यासाठी या संकल्पना आवश्यक आहेत. राजकीय संस्कृती ही राजकीय प्रक्रियांबद्दल सामान्य दृष्टिकोन तयार करते तर व्यक्ती राजकीय नियम कसे शिकतात आणि ते कसे आत्मसात करतात हे राजकीय सामाजीकरण स्पष्ट करीत असते. शेवटी, राजकीय संसूचन आणि लोकमत नागरिक आणि राजकीय नेत्यांमधील संवाद तयार करण्यास मदत करते. राजकीय संसूचनामुळे सार्वजनिक

चर्चा आणि धोरणात्मक निकालांना आकार मिळतो. कोणत्याही राजकीय व्यवस्थेच्या गतिशीलतेचे विश्लेषण करण्यासाठी या प्रक्रिया समजून घेणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. या सर्व विषयांचे तपशीलवार विश्लेषण प्रस्तुत घटकात केले आहे.

२.२ विषय विवेचन

प्रस्तुत घटकामध्ये राजकीय संस्कृती, राजकीय सामाजीकरण व राजकीय संप्रेषण आणि लोकमत या आधुनिक राजकीय विश्लेषणामधील अत्यंत महत्त्वपूर्ण संकल्पना व त्यातील टप्प्यांचे वस्तुनिष्ठ विश्लेषण केले आहे. ह्यामध्ये प्रामुख्याने राजकीय संस्कृती, राजकीय सामाजीकरण, राजकीय सामाजीकरणाचे प्रमुख वाहक, राजकीय संप्रेषण आणि लोकमत अशा महत्वपूर्ण संकल्पनांचे विवेचन केले आहे. राजकीय संस्कृती म्हणजे सामूहिक दृष्टिकोन, श्रद्धा आणि मूल्ये जी समाज राजकारण आणि राजकीय प्रक्रियांकडे कसा पाहतो हे ठरवतात. राजकीय संस्कृती राजकीय स्थिरता, सहभाग आणि राजकीय संस्थांच्या वैधतेवर प्रभाव पाडते. राजकीय सामाजीकरण ही मानवी जीवनामध्ये एक आजीवन चालणारी प्रक्रिया आहे. या प्रक्रियेद्वारे व्यक्ती राजकीय ज्ञान, मूल्ये आणि वर्तन आत्मसात करतात. राजकीय सामाजीकरणाची प्रक्रिया घडून येण्यासाठी काही वाहक कार्यरत असतात त्यामध्ये प्रामुख्याने प्राथमिक वाहकांमध्ये कुटुंब, शाळा, माध्यमे, समवयस्क गट आणि राजकीय संस्था यांचा समावेश आहे. प्रत्येक घटक राजकीय श्रद्धा आणि वर्तनांना आकार देण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतो. तर राजकीय संप्रेषण आणि लोकमत म्हणजे विविध माध्यमांद्वारे राजकीय माहितीचा प्रसार. ज्याद्वारे जनमताला आकार मिळतो. एकूणच, प्रस्तुत घटक राजकीय विश्लेषणाच्या सैद्धांतिक व प्रात्यक्षिक प्रक्रियांच्या वस्तुनिष्ठ विवेचनावर भर देते. तसेच विद्यार्थ्यांमध्ये राजकीय घटनाक्रमाच्या कार्यकारण संबंधाची समज विकसित करते.

२.२.१ राजकीय संस्कृतीचा अर्थ आणि स्वरूप

नागरिकांची राजकीय दृष्टी, दृष्टिकोन, विचार, श्रद्धा आणि मूल्ये म्हणजे राजकीय संस्कृती होय. राजकीय संस्कृती ही आधुनिक राज्यशास्त्रातील एक महत्वाची संकल्पना असून मुख्यतः आल्मंड आणि व्हर्बा यांच्या १९६३ 'The Civic Culture' ह्या ग्रंथामुळे ही संकल्पना प्रचारात आली. आल्मंड आणि पॉवेल यांच्या मते, ''राजकीय संस्कृतीमध्ये संपूर्ण लोकसंख्येमध्ये असलेल्या वृत्ती, श्रद्धा, मूल्ये आणि कौशल्ये तसेच त्या लोकसंख्येच्या वेगवेगळ्या भागांमध्ये आढळणाऱ्या विशेष प्रवृत्ती आणि नमुन्यांचा समावेश आहे.'' राजकीय संस्कृती म्हणजे समाजातील व्यक्तींच्या राजकीय वर्तनाला आकार देणाऱ्या वृत्ती, श्रद्धा, मूल्ये आणि निकषांचा एकत्रित संच. त्यात राजकीय व्यवस्था, नागरिकांच्या आणि संस्थांच्या भूमिका, राजकीय अधिकाराची वैधता आणि राजकारण कसे चालवावे याबद्दलचे सामायिक विचार समाविष्ट आहेत. राजकीय संस्कृती लोकांना राजकीय घटना, प्रक्रिया आणि संस्था कशा कार्य करतात हे स्पष्ट करण्यास मदत करते व राजकीय व्यवस्था आणि प्रशासनाच्या स्वरूपाला आकार देण्यात मध्यवर्ती भूमिका बजावते. प्रत्येक राजकीय व्यवस्था विशिष्ट राजकीय प्रवृत्तींच्या पर्यावरणात कार्य करीत असते आणि त्या प्रवृत्तींमध्ये पक्की रूजलेली असते. ह्या प्रवृत्तींनाच राजकीय संस्कृती म्हटले जाते. आदान, प्रदान, राजकीय व्यवस्था आणि

व्यक्तीची राजकीय भूमिका याविषयीचे व्यक्तींचे ज्ञान, भावना आणि मूल्यमापन यांची मिळून राजकीय संस्कृती बनत असते. राजकीथ संस्कृतीच्या अभ्यासामुळे समान राजकीय रचना असलेल्या राजकीय व्यवस्थांचे प्रत्यक्ष वर्तन भिन्न का असते याचे स्पष्टीकरण मिळू शकते. तथापि विविध सामाजिक, भाषिक, वांशिक गटाच्या वर्तनप्रवृत्ती भिन्न असू शकतात. यामुळे राजकीय संस्कृतीबरोबरच राजकीय उपसंस्कृतीचा देखील विचार करणे आवश्यक आहे.

राजकीय संस्कृतीचे स्वरूप:

सामूहिक श्रद्धा: राजकीय संस्कृती ही वैयक्तिक नसून सामूहिक स्वरूपाची असते, म्हणजेच ती संपूर्ण समाजाची सामान्य मूल्ये, श्रद्धा आणि अपेक्षा यांना प्रतिबिंबित करते. या सामायिक कल्पना लोकांचे अधिकार, लोकशाही, राजकीय सहभाग आणि नागरिकांचे हक्क आणि जबाबदाऱ्या यांच्यावर प्रभाव पाडतात.

स्थिरता आणि बदल: राजकीय संस्कृती तुलनेने स्थिर असते, परंतु ती बदलाच्या अधीन देखील असते. प्रमुख राजकीय घटना, आर्थिक संकटे किंवा सामाजिक चळवळी प्रचलित राजकीय संस्कृती बदलू शकतात. उदा. क्रांती किंवा लोकशाहीकरण प्रक्रिया समाजाच्या राजकीय संस्कृतीत महत्त्वपूर्ण बदल घडवून आणू शकतात.

राजकीय संस्कृतीचे घटक:

गॅब्रिएल आल्मंड आणि सिडने व्हर्बा यांनी राजकीय संस्कृतीचे संकुचित राजकीय संस्कृती, आज्ञांकित राजकीय संस्कृती व सहभागी राजकीय संस्कृती असे प्रकार पाडले आहेत.

संकुचित राजकीय संस्कृती: संकुचित राजकीय संस्कृती हा एक असा प्रकार आहे जिथे नागरिक सामान्यतः राजकीय प्रक्रियांबद्दल अनभिज्ञ असतात किंवा त्याबद्दल उदासीन असतात. बहुतेकदा पारंपारिक किंवा गैर-लोकशाही समाजांमध्ये राजकीय संस्कृतीचा हा प्रकार आढळून येतो.

आज्ञांकित राजकीय संस्कृती: नागरिकांना राजकीय प्रक्रियांची जाणीव असते परंतु ते राजकीय जीवनात सक्रिय सहभागी होण्याऐवजी स्वतःला निष्क्रिय विषय म्हणून पाहतात.

सहभागी राजकीय संस्कृती: सहभागी राजकीय संस्कृतीत देशातील नागरिक हे राजकीय जीवनात सक्रियपणे सहभागी असतात. नागरिक त्यांचे हक्क आणि कर्तव्ये जाणून असतात आणि राजकीय प्रक्रियांमध्ये त्यांच्या सहभागाच्या प्रभाव व परिणामांवर विश्वास ठेवतात.

राजकीय उपसंस्कृती: एखाद्या विशिष्ट देशात राहणाऱ्या सर्व गटांमध्ये समान प्रगतता असणे आवश्यक नाही, काही अधिक प्रगत असू शकतात, तर काही कमी प्रगत असू शकतात. म्हणून जे गट अधिक प्रगत आहेत, ते सहभागी संस्कृती विकसित करतात तर काही अजूनही आज्ञांकित किंवा संकुचित-संस्कृती टिकवून ठेवू शकतात. हे जगातील अनेक देशांमध्ये वेगवेगळे वांशिक गट असल्यामुळे घडते. शिक्षण,

राजकीय प्रशिक्षण, आर्थिक आणि सामाजिक पार्श्वभूमीतील फरकामुळे त्यांच्यातील राजकीय संस्कृतीतील फरक विकसित होतात. म्हणून मागासवर्गीय लोक स्वतःची एक राजकीय उपसंस्कृती विकसित करतात. समाजाच्या वेगाने बदलणाऱ्या गरजांनुसार राजकीय व्यवस्था वेगाने प्रगती करू शकत नसतानाही उपसंस्कृती विकसित होते. अशाप्रकारे समाजाच्या वेगवेगळ्या वर्गांमध्ये वेगवेगळे राजकीय अभिमुखता असू शकते. म्हणून जेव्हा समाजातील एखाद्या विशिष्ट वर्गाला त्याच राजकीय व्यवस्थेत इतरांपेक्षा स्पष्टपणे वेगळे करता येते, तेव्हा आपल्याला आढळते की, त्याने स्वतःची एक वेगळी राजकीय उपसंस्कृती विकसित केली आहे.

लोकशाही व्यवस्थेचे कार्य समजून घेण्यासाठी राजकीय संस्कृती आवश्यक आहे, कारण ती राजकीय सहभागाची पातळी, सरकारवरील विश्वास आणि राजकीय अधिकाराप्रती असलेल्या दृष्टिकोनाला आकार देते.

२.२.२ राजकीय सामाजीकरणाचे स्वरूप

राजकीय सामाजीकरण:

राजकीय सामाजीकरण ही अशी प्रक्रिया आहे ज्याद्वारे व्यक्ती त्यांच्या राजकीय संस्कृतीची मूल्ये, श्रद्धा आणि निकष शिकतात आणि आत्मसात करतात. कशाप्रकारे व्यक्ती त्यांच्या राजकीय ओळखी आणि अभिमुखता विकसित करतात, ज्यामध्ये राजकारण, सरकार, धोरणे आणि राजकीय सहभागाबद्दलचा त्यांचा दृष्टिकोन आदी बाबींचा समावेश असतो. कुटुंब, शिक्षणसंस्था, मित्रमंडळी, राजकीय संघटना, जनसंपर्काची साधने इत्यादी घटक व्यक्तींवर लहानपणापासूनच प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष राजकीय संस्कार करीत असतात. राजकीय मूल्ये हे संस्काराच्या माध्यमातून एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे हस्तांतरित होत असतात. शासनसंस्था, राजकीय पक्ष आदि राजकीय घटकांबद्दलचे ज्ञान आणि राजकीय मूल्ये समाजातील व्यक्तीकडे संक्रमित होत असतात. परिणामी व्यक्तीचा राजकीय व्यवस्थेकडे पाहण्याचा कल, दृष्टिकोन ठरत असतो. या प्रक्रियेस राजकीय सामाजीकरण असे म्हणतात.

राजकीय सामाजीकरणाची व्याख्या:

१. आल्मंड आणि व्हर्बा यांच्या मते, ''राजकीय सामाजीकरणाद्वारे राजकीय संस्कृती टिकवून ठेवली जाते आणि बदलली जाते''.

२. रश यांच्या मते, ''राजकीय समाजीकरण ही अशी प्रक्रिया आहे ज्याद्वारे व्यक्ती राजकीय घटनेवर त्याची प्रतिक्रिया ठरवणाऱ्या राजकीय व्यवस्थांशी परिचीत होते''.

३. ॲलन बॉल च्या मते, ''राजकीय सामाजीकरणाद्वारे राजकीय व्यवस्थेबद्दलच्या विश्वासाची स्थापना आणि विकास केला जातो.''

४. ईस्टन आणि डेनिस च्या मते, ''ज्या विकास आणि प्रक्रियांद्वारे व्यक्ती राजकीय अभिमुखता आणि वर्तनाचे नमुने प्राप्त करते.''

अशाप्रकारे राजकीय सामाजीकरण ही अशी प्रक्रिया आहे की ज्याद्वारे व्यक्ती ''राजकीय व्यवस्थेशी परिचित होते आणि जी राजकीय घटनांबद्दल त्याच्या वर्तमान व भविष्यकालीन वर्तन, क्रिया-प्रतिक्रिया निश्चित करते.

राजकीय सामाजीकरणाचे स्वरूप:

राजकीय सामाजीकरणाचे स्वरूप पुढील काही मुद्द्यांच्या आधारे स्पष्ट करता येईल.

आजीवन प्रक्रिया: राजकीय सामाजीकरण बालपणात सुरू होते आणि व्यक्तीच्या आयुष्यभर चालू राहते. कौटुंबिक प्रभाव, शाळा आणि माध्यमांमधील संपर्क यासारखे सुरुवातीचे अनुभव राजकीय दृष्टिकोन घडवण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावतात.

राजकीय सामाजीकरणाचे घटक: राजकीय सामाजीकरण कुटुंब, शिक्षण, मास मीडिया, समवयस्क गट आणि राजकीय संस्थांसह विविध घटकांद्वारे सुलभ केले जाते.

राजकीय वातावरणाचा प्रभाव: राजकीय सामाजीकरण हे व्यक्ती ज्या समाजात राहते त्या समाजाच्या राजकीय वातावरणाद्वारे जोरदारपणे आकारले जाते. लोकशाहीमध्ये, सामाजीकरण सहभाग, वैयक्तिक हक्क आणि राजकीय स्वातंत्र्यावर भर देते, तर हुकूमशाही राजवटींमध्ये, लक्ष आज्ञाधारकता आणि अधिकाराचा आदर यावर असू शकते.

सक्रिय आणि निष्क्रिय सामाजीकरण: राजकीय सामाजीकरणाचे काही घटक निष्क्रिय असतात (जसे की माध्यमांचा किंवा राजकीय कार्यक्रमांचा प्रभाव), तर काही अधिक सक्रिय असतात, ज्यामध्ये व्यक्ती जाणूनबुजून माहिती शोधतात किंवा राजकीय चर्चा आणि क्रियाकलापांमध्ये भाग घेतात.

एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे राजकीय मूल्यांचे प्रसारण: राजकीय सामाजीकरणाच्या संकल्पनेचा मुख्य भर एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे राजकीय मूल्यांचे प्रसारण आहे. राजकीय सामाजीकरण एखाद्या राष्ट्राच्या राजकीय संस्कृतीला आकार देते आणि प्रसारीत करते किंवा कदाचित असे म्हणणे अधिक योग्य ठरेल की, ते लोकांच्या राजकीय संस्कृतीचे रक्षण करते, रूपांतर करते. ते जुन्या पिढीपासून नवीन पिढीकडे यशस्वीरित्या प्रसारित करून राजकीय संस्कृतीचे रक्षण करते. थोडक्यात, राजकीय सामाजीकरण म्हणजे व्यक्तींच्या मनात मूल्ये, नियम आणि दिशानिर्देश आणणे जेणेकरून त्यांचा त्यांच्या राजकीय व्यवस्थेवर विश्वास निर्माण होईल.

पिढीगत प्रभाव: राजकीय सामाजीकरणाची प्रक्रिया व्यक्तीच्या संपूर्ण आयुष्यात चालू राहते. नवीन शिक्षणाशी, बदलत्या सामाजिक वातावरणाशी, जीवनातील नवीन अनुभवांशी आणि प्रत्येक राजकीय पक्षाच्या कामगिरीशी संपर्क साधल्यामुळे तरुण वयात विकसित झालेल्या राजकीय श्रद्धा आणि दृष्टिकोनांमध्ये मोठ्या वयात मूलभूत बदल होऊ शकतात. राजकीय सामाजीकरण पिढ्यानपिढ्या भिन्न असू शकते. जुन्या पिढ्या वेगवेगळ्या राजकीय आणि सामाजिक संदर्भात सामाजिकीकरण झालेल्या असू शकतात आणि त्यामुळे तरुण पिढ्यांपेक्षा वेगळी राजकीय मूल्ये आणि श्रद्धा असू शकतात.

अंतर्गत आणि बाह्य प्रभाव: राजकीय सामाजीकरण हे अंतर्गत घटकांद्वारे प्रभावित होते, जसे की, व्यक्तीचे कुटुंब आणि समवयस्क गट, तसेच शिक्षण प्रणाली, राजकीय पक्ष, सामाजिक चळवळी आणि माध्यमे यासारख्या बाह्य घटकांद्वारे देखील व्यक्तीचे राजकीय सामाजीकरणाची प्रक्रिया घडून येते.

२.२.३ राजकीय सामाजीकरणाचे प्रमुख वाहक/साधने/माध्यमे

राजकीय सामाजीकरणाचे प्रमुख घटक म्हणजे संस्था, गट आणि अनुभव जे व्यक्तींच्या राजकीय श्रद्धा आणि वर्तनांना आकार देण्यास हातभार लावतात. हे घटक व्यक्ती राजकीय व्यवस्थेत त्यांची भूमिका कशी समजून घेतात आणि राजकीय ओळख कशी विकसित करतात यावर प्रभाव पाडतात. राजकीय सामाजीकरणाच्या प्रक्रियेस मदत करणाऱ्या प्रमुख वाहक किंवा घटकांचे पुढे विश्लेषण केले आहे.

कुटुंब संस्था: कुटुंब हे सामान्यतः राजकीय सामाजीकरणाचे पहिला आणि सर्वात प्रभावशाली घटक असते. मुलाचे चारित्र्य आणि अधिकाराबद्दलचा त्याचा दृष्टिकोन घडवण्यात कुटुंब महत्त्वाची भूमिका बजावते. कुटुंबात, आई आणि वडील मुलाच्या जडणघडणीच्या काळातील प्रत्येक टप्प्यावर प्रभाव पाडण्यात आघाडीची भूमिका बजावतात. त्याचबरोबर भाऊ, बहिणी, आजी, आजोबा व घरातील इतर सदस्य देखील मुलावर कळत-नकळत संस्कार करीत असतात. राजकीय मूल्ये आणि दृष्टिकोनांच्या निर्मितीमध्ये ते मध्यवर्ती भूमिका बजावते. पालक थेट चर्चा आणि अप्रत्यक्ष संकेतांद्वारे राजकीय श्रद्धा आणि उदारमतवाद, रूढीवाद किंवा समाजवाद यांसारख्या विचारसरणी प्रसारित करतात. कुटुंबाचा सामाजिक वर्ग, वांशिकता आणि राजकीय पार्श्वभूमी देखील मुलांच्या राजकीय सामाजीकरणावर प्रभाव पाडते.

शैक्षणिक संस्था: कुटुंबानंतर, शैक्षणिक संस्था मुलावर सुप्त आणि प्रकट असे दोन्ही प्रकारचे सर्वात प्रभावी संस्कार करतात. एका विशिष्ट संस्थेत शिक्षण घेणाऱ्या मुलांमध्ये विशिष्ट प्रकारची मानसिकता विकसित होऊ शकते. शाळा आणि विद्यापीठे नागरिकत्व, लोकशाही आणि नागरी जबाबदारीची मूल्ये रुजवण्यास मदत करतात. अनेक देशांमध्ये, औपचारिक शिक्षण कार्यक्रमांमध्ये नागरिकशास्त्र किंवा राजकीय विज्ञान अभ्यासक्रम समाविष्ट असतो जो विद्यार्थ्यांना त्यांच्या राजकीय व्यवस्था, अधिकार आणि कर्तव्यांबद्दल शिकवतो. शिक्षक आणि समवयस्क देखील राजकीय दृष्टिकोनांना आकार देण्यात भूमिका बजावतात. शैक्षणिक संस्था राष्ट्रीय ओळख, इतिहास आणि राजकीय प्रक्रियेत सहभागाचे महत्त्व यावर भर देऊ शकतात.

राजकीय पक्ष आणि शासनाची भूमिका: राजकीय पक्ष राजकीय ज्ञान आणि मूल्ये पसरवतात, राजकीय कृती एकत्रित करतात आणि राजकीय नेत्यांना प्रशिक्षण देतात. व्यक्ती थेट सरकारी अधिकाऱ्यांशी संपर्कात येतात. त्यांना सरकार कोणत्या उद्देशाने उभे आहे आणि सरकार काय करत आहे हे कळते. जर सरकारने काही चांगले केले तर व्यक्तींमध्ये आज्ञाधारकतेची कल्पना बळकट होते. जर सरकारने निहित स्वार्थ विकसित केले आणि ते कामगार वर्गाच्या हिताकडे दुर्लक्ष केले तर व्यक्तींना अशा कृतीचा राग येणे स्वाभाविक आहे. कुटुंब आणि शाळेने रुजवलेल्या राजकीय व्यवस्थेचे विचार कितीही सकारात्मक असले तरी, आल्मंड आणि व्हर्बा लिहितात, जेव्हा एखाद्या नागरिकाला त्याच्या पक्षाने दुर्लक्षित केले, त्याला

पोलिसांकडून फसवले, भाकरीच्या रांगेत उपाशी ठेवले आणि शेवटी सैन्यात भरती केले, तेव्हा राजकीय क्षेत्राबद्दलचे त्याचे विचार बदलण्याची शक्यता असते.

प्रतीके: राजकीय सामाजीकरणातही प्रतीके प्रभावी भूमिका बजावतात. यामध्ये महात्मा गांधी, जवाहरलाल नेहरू, सुभाषचंद्र बोस, लाला लजपत राय आणि भगतसिंग यांसारख्या आपल्या राष्ट्रीय नायकांचे वाढदिवस किंवा शहीद दिवस समाविष्ट आहेत. या दिवसांचे पालन केल्याने तरुणांमध्ये एक नवीन चैतन्य निर्माण होते आणि लोक पुन्हा राष्ट्रीय कारणासाठी समर्पित होऊ लागतात.

माध्यमे: आधुनिक समाजात राजकीय सामाजीकरणाचे सर्वात शक्तिशाली घटक म्हणजे जनमत (टेलिव्हिजन, वर्तमानपत्रे, इंटरनेट आणि सोशल मीडिया). ते जनमत घडवते, राजकीय मुद्द्यांबद्दल माहिती प्रदान करते आणि लोक राजकीय घटना आणि नेत्यांकडे कसे पाहतात यावर प्रभाव पाडते. माध्यमे एकतर विद्यमान श्रद्धांना बळकटी देऊ शकतात किंवा त्यांना आव्हान देऊ शकतात आणि राजकीय चर्चा तयार करण्यात आणि राजकीय घटनांबद्दल सार्वजनिक धारणा आकारण्यात ते महत्त्वाची भूमिका बजावतात.

समवयस्क गट: मित्र, सहकारी आणि सामाजिक नेटवर्क राजकीय श्रद्धांवर प्रभाव पाडतात, विशेषतः किशोरावस्था आणि प्रौढावस्थेत. समवयस्क गट एखाद्या व्यक्तीच्या राजकीय विचारांना समर्थन देणारे किंवा आव्हान देणारे, बळकटी देणारे एजंट म्हणून काम करू शकतात. समूह विचार आणि समवयस्कांचा दबाव राजकीय विचारसरणी आणि वर्तनांना आकार देण्यात भूमिका बजावू शकतो, विशेषतः जवळच्या सामाजिक किंवा राजकीय गटांमध्ये हे दिसते.

राजकीय नेते: राजकीय पक्ष आणि राजकीय नेते राजकीय सामाजीकरणाचे महत्त्वाचे घटक आहेत. राजकीय पक्ष वैचारिक चौकटी आणि मंच प्रदान करतात. राजकीय नेते अनेकदा राजकीय सहभागाचे आदर्श किंवा प्रतीक म्हणून काम करतात, नेतृत्व, प्रशासन आणि राजकीय प्राधान्यांबद्दलच्या सार्वजनिक धारणांवर प्रभाव पाडतात. यांमुळे नागरिकांच्या राजकीय धारणा, राजकीय मुद्दे आणि विचारसरनी यांना आकार मिळतो.

धार्मिक संस्था: धार्मिक संस्था राजकीय सामाजीकरणात महत्त्वाची भूमिका बजावतात. हा घटक भारतात सर्वात सक्रिय आहे कारण लोक त्यांच्या धार्मिक भावनांनी सहजपणे प्रभावित होतात. राजकीय सामाजीकरणात धर्म महत्त्वाची भूमिका बजावू शकतो. विशेषतः ज्या समाजांमध्ये धर्म आणि राजकारण एकमेकांशी जवळून जोडलेले असतात, तेंव्हा राजकीय सामाजिकरण अत्यंत महत्त्वाचे ठरते. धार्मिक शिकवणी अनेकदा राजकीय श्रद्धा आणि वर्तनांना मार्गदर्शन करतात, जसे की नैतिकता, सामाजिक न्याय किंवा सरकारबद्दलचे विचार. काही समुदायांमध्ये, धार्मिक संस्था सक्रियपणे राजकीय मोहिमांमध्ये सहभागी होतात किंवा राजकीय निर्णय घेण्यासाठी नैतिक चौकट प्रदान करतात.

राजकीय संस्कृतीप्रमाणेच, राजकीय सामाजीकरण देखील राजकीय व्यवस्थांच्या तुलनात्मक अभ्यासात खूप मदत करते. राजकीय स्थिरता आणि विकास समजून घेण्यासाठी हा सर्वात महत्वाच्या दृष्टिकोनांपैकी एक असल्याचे दिसते. परंतु हे नाकारता येत नाही की राजकीय संस्कृती मोठ्या प्रमाणात राजकीय

सामाजीकरणावर अवलंबून असते. केवळ राजकीय सामाजीकरणच आपल्याला एखाद्या देशात कोणत्या प्रकारची राजकीय संस्कृती आहे हे पूर्णपणे समजून घेण्यास मदत करू शकते.

२.२.४ राजकीय संसूचन आणि लोकमत

राजकीय संसूचन म्हणजे राजकीय घटक जसे की राजकारणी, माध्यमे आणि नागरिक आणि जनतेमधील माहिती, कल्पना आणि संदेशांचे प्रसारण होय. राजकीय वर्तन घडवण्यात, नागरिकांना राजकीय मुद्द्यांबद्दल माहिती देण्यात आणि नागरिक आणि त्यांच्या राजकीय प्रतिनिधींमध्ये संवाद निर्माण करण्यात ते महत्त्वाची भूमिका बजावते. राजकीय संसूचन म्हणजे राजकीय व्यवस्थेतील एका संरचनेकडून वा घटकाकडून दुसऱ्या संरचनेकडे वा घटकाकडे राजकीय स्वरूपाची माहिती संक्रमित होण्याची प्रक्रिया होय. या प्रक्रियेत राजकीय माहितीचा प्रवाह एका रचनेकडून दुसरीकडे असा एक मार्गी नसतो, तर राजकीय माहितीची देवाणघेवाण सुरू असते. आल्मंडने राजकीय संपर्क आदान मानले आहे कारण त्यामुळे राजकीय व्यवस्थेला रूपांतरण प्रक्रियेची क्षमता वाढविणे शक्य होते. साधारणपणे दुसऱ्या महायुद्धानंतरच्या काळात राज्यशास्त्राच्या अध्ययनाला शिस्तबद्ध आणि शास्त्रीय स्वरूप देण्याच्या प्रयत्नांचा एक भाग म्हणून निर्माण झालेला राजकीय संसूचन हा एक महत्त्वाचा दृष्टिकोन होय. राजकीय व्यवहार हे मुख्यतः माहितीच्या देवाणघेवाणीवर-संसूचनांवर आधारित असतात; या संसूचनाच्या आधारे राजकीय व्यवहारांचे स्वरूप ठरते; आणि राजकीय प्रक्रियांच्या स्पष्टीकरणासाठी संसूचन अभ्यास उपयुक्त ठरतो असे संप्रेषण दृष्टिकोन मानतो.

राजकीय संसूचनाचे स्वरूप:

राजकीय संसूचनाचे स्वरूप पुढील महत्वाच्या मुद्द्यांच्या आधारे स्पष्ट करता येईल.

राजकीय नेते व नेतृत्व: राजकारणी, सरकारी अधिकारी आणि राजकीय पक्ष हे राजकीय संवादाचे प्राथमिक स्रोत आहेत. ते भाषणे, वादविवाद, जाहिराती आणि सोशल मीडियाचा वापर जनतेपर्यंत त्यांचे स्थान आणि धोरणे पोहोचवण्यासाठी करतात.

माध्यमांची भूमिका: मीडिया राजकीय संवादात एक प्रमुख मध्यस्थ म्हणून काम करते, माहिती कशी सादर केली जाते आणि त्याचा अर्थ कसा लावला जातो याला आकार देते. मीडियामध्ये आपल्या सादरीकरणाच्या विभिन्न पद्धतींद्वारा राजकीय मतांवर प्रभाव पाडण्याची शक्ती आहे.

सार्वजनिक सहभाग: राजकीय संवाद ही एक द्वि-मार्गी प्रक्रिया देखील आहे जिथे नागरिक सार्वजनिक मंच, माध्यमे आणि मतदानाद्वारे अभिप्राय, मते आणि प्रतिक्रिया प्रदान करतात.

राजकीय जनमत मत: राजकीय जनमत म्हणजे राजकीय मुद्दे, धोरणे, उमेदवार आणि कार्यक्रमांबद्दल समाजाची सामूहिक पसंती आणि दृष्टिकोन. ही एक गतिमान आणि अनेकदा चढ-उतार होणारी घटना आहे जी राजकीय निर्णय घेण्यावर प्रभाव पाडते. जनमत हे विविध घटकांद्वारे आकारले जाते, ज्यामध्ये मीडियाचा वापर, राजकीय सामाजीकरण, वैयक्तिक अनुभव आणि प्रचलित राजकीय घटनांचा समावेश आहे.

मापन: जनमत सामान्यतः सर्वेक्षणे, मतदान आणि फोकस गटांद्वारे मोजले जाते. ही साधने विशिष्ट मुद्द्यांबद्दल नागरिकांना कसे वाटते याबद्दल अंतर्दृष्टी प्रदान करतात आणि राजकीय रणनीती आणि धोरणांवर प्रभाव टाकू शकतात.

धोरणावर परिणाम: जनमत बहुतेकदा राजकीय निर्णयांवर परिणाम करते, विशेषतः लोकशाही समाजात जिथे निवडून आलेले अधिकारी त्यांच्या घटकांचे विचार प्रतिनिधित्व करण्याचा प्रयत्न करतात. सार्वजनिक दबाव सरकारी कृती आणि धोरण-निर्धारण प्रक्रियांवर प्रभाव टाकू शकतो.

राजकीय मोहिमा आणि प्रचार: निवडणूक मोहिमांमध्ये राजकीय संवादाचा मोठ्या प्रमाणात वापर केला जातो, जिथे उमेदवार आणि पक्ष जनमत आकार देण्यासाठी, मतदारांना पटवून देण्यासाठी आणि अनुकूल प्रतिमा तयार करण्यासाठी काम करतात. दिशाभूल करणारी किंवा पक्षपाती माहिती असलेला राजकीय प्रचार देखील जनमत आणि राजकीय वर्तन आकार देण्यासाठी एक सामान्य साधन आहे.

डिजिटल मीडियाची भूमिका: आधुनिक युगात, सोशल मीडिया, ब्लॉग, वेबसाइट, पॉडकास्ट यांसारख्या डिजिटल मीडिया ने राजकीय संवादात नाटकीय बदल केले आहेत. विशेषतः सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्म हे राजकीय पक्ष, राजकारणी आणि हितसंबंध गटांसाठी नागरिकांशी थेट संवाद साधण्यासाठी एक महत्त्वाचे साधन बनले आहेत. डिजिटल मीडिया माहितीचा जलद प्रसार करण्यास अनुमती देते, परंतु त्यामुळे चुकीची माहिती किंवा प्रतिध्वनी कक्षांचा प्रसार देखील होऊ शकतो जिथे व्यक्ती प्रामुख्याने त्यांच्या स्वतःच्या दृष्टिकोनांना बळकटी देणाऱ्या दृष्टिकोनांना सामोरे जातात.

लोकमताचा अर्थ: लोकमत म्हणजे राजकीय मुद्दे, धोरणे किंवा राजकीय कलाकारांबद्दल लोकसंख्येचे सामूहिक दृष्टिकोन, श्रद्धा आणि मूल्ये. ते वैयक्तिक अनुभव, शिक्षण, मीडिया एक्सपोजर, राजकीय संलग्नता आणि राजकीय अभिजात वर्ग आणि संस्थांचा प्रभाव यासह विविध घटकांद्वारे आकारले जाते. सार्वजनिक मत बहुतेकदा सर्वेक्षणे आणि मतदानांद्वारे मोजले जाते, जे विशिष्ट मुद्द्यांवर किंवा उमेदवारांवरील लोकसंख्येच्या सामान्य भावनांमध्ये अंतर्दृष्टी प्रदान करतात. लोकमत अत्यंत अस्थिर असू शकते, नवीन घटना, मीडिया कव्हरेज, राजकीय मोहिमा आणि सामाजिक बदलांच्या प्रतिसादात बदलते. लोकशाही शासनाला आकार देण्यात ते महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते, कारण ते धोरणे आणि राजकीय व्यक्तींना सार्वजनिक पाठिंबा मोजण्यास मदत करते. सरकारे अनेकदा धोरणात्मक निर्णय आणि निवडणूक धोरणांसाठी बॅरोमीटर म्हणून सार्वजनिक मतावर अवलंबून असतात.

लोकमताची वैशिष्ट्ये:

प्रवाहता: सार्वजनिक मत स्थिर नसते आणि नवीन माहिती, घटना किंवा राजकीय संदेशांच्या आधारे कालांतराने बदलू शकते.

एकत्रीकरण: सार्वजनिक मत हे वैयक्तिक पसंतींचा सामूहिक परिणाम आहे आणि त्याचे नमुने बहुतेकदा मतदान किंवा इतर प्रकारच्या मोजमापांद्वारे एकत्रित केले जातात.

उच्चभ्रूंचा प्रभाव: राजकीय उच्चभ्रू, माध्यमांचे नेते आणि हितसंबंध गट बहुतेकदा जनमताच्या निर्मिती आणि अभिव्यक्तीवर प्रभाव पाडतात.

धोरणावर परिणाम: लोकांचे सार्वजनिक मत सरकारी धोरणांवर प्रभाव टाकू शकते, विशेषतः लोकशाही प्रणालींमध्ये जिथे निवडून आलेले अधिकारी त्यांच्या मतदारसंघांच्या पसंतींशी जुळवून घेण्याचा प्रयत्न करतात.

लोकमताचे स्वरूप:

लोकमत हे समाजाच्या राजकीय दृष्टिकोनाचे प्रतिबिंब आहे आणि राजकीय व्यवस्थेला आकार देणारी सक्रिय शक्ती आहे. त्याचे स्वरूप माध्यमे, राजकीय पक्ष, शिक्षण आणि वैयक्तिक अनुभवांसह विविध घटकांनी आकारले जाते. खाली सार्वजनिक मताची प्रमुख वैशिष्ट्ये दिली आहेत.

प्रवाही आणि गतिमान: राजकीय व्यक्तींची लोकप्रियता वाढत असताना आणि कमी होत असताना आणि सामाजिक परिस्थिती विकसित होताना काळानुसार ते बदलते. उदाहरणार्थ, अलिकडच्या दशकात जगाच्या अनेक भागांमध्ये समलिंगी विवाह, गर्भपात किंवा हवामान बदल यासारख्या मुद्द्यांवर लोकमत लक्षणीयरीत्या बदलले आहे. हे बदल अनेकदा सामाजिक मूल्यांमध्ये व्यापक बदल तसेच राजकीय संवाद मोहिमांचा प्रभाव दर्शवतात.

बाह्य घटकांमुळे प्रभावित: लोकमत विविध घटकांद्वारे आकाराला येते, ज्यात मीडिया एक्सपोजर, राजकीय सामाजीकरण, वैयक्तिक अनुभव आणि राजकीय उच्चभ्रूंचा प्रभाव यांचा समावेश आहे. मीडिया जनमत घडवण्यात विशेषतः महत्त्वाची भूमिका बजावते, कारण ते बहुतेक लोकांना राजकीय माहिती मिळवण्याचे प्राथमिक माध्यम आहे. मतदान संस्था आणि सर्वेक्षणे सामान्यतः लोकमत मोजण्यासाठी वापरली जातात. जरी ही साधने महत्त्वाची अंतर्दृष्टी प्रदान करतात, तरी ती पक्षपाती देखील असू शकतात, कारण प्रश्न कसे तयार केले जातात, कोणाचे सर्वेक्षण केले जाते आणि सर्वेक्षणाची वेळ हे सर्व निकालांवर प्रभाव टाकू शकतात.

राजकीय ध्रुवीकरण: लोकशाहीमध्ये आधुनिक लोकमताचे एक प्रमुख वैशिष्ट्य म्हणजे राजकीय ध्रुवीकरण. राजकीय संवाद विशिष्ट प्रेक्षकांसाठी अधिक अनुकूल होत असताना आणि सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्म प्रतिध्वनी कक्ष तयार करत असताना, वैचारिक रेषांवर जनमत अधिकाधिक विभागले गेले आहे. या ध्रुवीकरणामुळे राजकीय संघर्ष वाढू शकतो आणि लोकशाही संस्थांच्या कार्यप्रणालीला आव्हान देऊ शकतो.

लोकमत आणि राजकीय शक्ती: लोकशाही समाजात, राजकीय निर्णयांना आकार देण्यात लोकमत महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते. राजकारणी आणि राजकीय पक्ष अनेकदा जनभावनांचे बारकाईने निरीक्षण करतात, त्यांचे संदेश तयार करण्यासाठी आणि त्यांची धोरणे समायोजित करण्यासाठी मतदान आणि फोकस

गटांचा वापर करतात. लोकमत नेहमीच धोरण निर्मितीवर प्रभाव टाकते. निवडणूक मोहिमा आणि प्रशासनात एक प्रमुख घटक म्हणून लोकमताचे अनन्य साधारण महत्त्व आहे.

राजकीय संसूचन आणि लोकमत आधुनिक लोकशाहीच्या कामकाजाचा अविभाज्य भाग आहेत. राजकीय संप्रेषणात माहिती तयार करण्याच्या, प्रसारित करण्याच्या आणि प्राप्त करण्याच्या प्रक्रियांचा समावेश होतो, तर जनमत मतदारांच्या सामूहिक श्रद्धा आणि दृष्टिकोन प्रतिबिंबित करते. या दोन्ही शक्तींमधील परस्परसंवाद राजकीय प्रवचनाला आकार देतो, धोरण-निर्धारणावर प्रभाव पाडतो आणि लोकशाही प्रणालींच्या एकूण स्थिरतेवर परिणाम करतो. राजकीय संप्रेषण आणि लोकमत या दोन्हींचे गतिमान स्वरूप त्यांना आधुनिक राजकारण समजून घेण्यासाठी अभ्यासाचे महत्त्वपूर्ण क्षेत्र बनवते. तंत्रज्ञानाचा विकास होत असताना, राजकीय संवाद आणि जनमताच्या क्षेत्रात निःसंशयपणे आणखी परिवर्तन होईल, ज्यामुळे राजकीय अभिजात वर्ग आणि जनता दोघांनाही राजकीय संवादाच्या नवीन स्वरूपांशी जुळवून घेण्याचे आव्हान मिळेल. राजकीय संसूचन आणि लोकमत यांच्यातील संबंधांचा अभ्यास करून, आपण राजकीय घटना कशा आकार घेतात, लोकशाही प्रक्रिया कशा कार्य करतात आणि नागरिक राजकीय व्यवस्थेशी कसे जोडले जातात हे चांगल्या प्रकारे समजून घेऊ शकतो.

राजकीय संस्कृती, राजकीय सामाजीकरण व राजकीय संसूचन आणि लोकमत या संकल्पना एकमेकांशी जोडल्या गेलेल्या आहेत आणि राजकीय दृष्टिकोन, श्रद्धा आणि वर्तन कसे तयार होतात आणि कालांतराने ते कसे विकसित होतात हे समजून घेण्यासाठी आवश्यक आहेत. राजकीय संस्कृती राजकीय प्रक्रियांबद्दल सामान्य दृष्टिकोन आकार देते, तर राजकीय सामाजीकरण हे स्पष्ट करते की व्यक्ती राजकीय नियम कसे शिकतात आणि आत्मसात करतात. शेवटी, राजकीय संवाद आणि जनमत नागरिक आणि राजकीय नेत्यांमधील चालू संवाद तयार करण्यास मदत करते, सार्वजनिक चर्चा आणि धोरणात्मक निकालांना आकार देते. कोणत्याही राजकीय व्यवस्थेच्या गतिशीलतेचे विश्लेषण करण्यासाठी या प्रक्रिया समजून घेणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

२.३ सारांश

अशाप्रकारे राजकीय संस्कृती, राजकीय सामाजीकरण व राजकीय संसूचन आणि लोकमत या संकल्पना एकमेकांशी कशा जोडल्या गेलेल्या आहेत आणि राजकीय दृष्टिकोन, श्रद्धा आणि वर्तन कसे तयार होतात आणि कालांतराने ते कसे विकसित होतात हे समजून घेण्यासाठी प्रस्तुत घटकातील उपरोक्त विवेचन महत्त्वाचे ठरते. राजकीय संस्कृती ही राजकीय प्रक्रियांबद्दल एक सामान्य दृष्टिकोन निर्माण करते, तर राजकीय सामाजीकरण हे स्पष्ट करते की, व्यक्ती राजकीय नियम कसे शिकतात आणि आत्मसात करतात. शेवटी, राजकीय संसूचन आणि लोकमत हे नागरिक व राजकीय नेत्यांमधील संवाद तयार करण्यास मदत करते, त्याचबरोबर सार्वजनिक चर्चा आणि धोरणात्मक निकालांना आकार देते. म्हणूनच कोणत्याही राजकीय व्यवस्थेच्या गतिशीलतेचे विश्लेषण करण्यासाठी या प्रक्रिया समजून घेणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

२.४ पारिभाषिक शब्द व शब्दार्थ

राजकीय संस्कृती: राजकीय संस्कृती म्हणजे समाजातील व्यक्तींच्या राजकीय वर्तनाला आकार देणाऱ्या वृत्ती, श्रद्धा, मूल्ये आणि निकषांचा एकत्रित संच. त्यात राजकीय व्यवस्था, नागरिकांच्या आणि संस्थांच्या भूमिका, राजकीय अधिकाराची वैधता आणि राजकारण कसे चालवावे याबद्दलचे सामायिक विचार समाविष्ट आहेत.

संकुचित राजकीय संस्कृती: संकुचित राजकीय संस्कृती हा एक असा प्रकार आहे जिथे नागरिक सामान्यतः राजकीय प्रक्रियांबद्दल अनभिज्ञ असतात किंवा त्याबद्दल उदासीन असतात. बहुतेकदा पारंपारिक किंवा गैर-लोकशाही समाजांमध्ये राजकीय संस्कृतीचा हा प्रकार आढळून येतो.

आज्ञांकित राजकीय संस्कृती: आज्ञांकित राजकीय संस्कृतीत नागरिकांना राजकीय प्रक्रियांची जाणीव असते आणि त्यांचा राजकीय प्रक्रियेतील सहभाग हा नगण्य असतो. परंतु ते राजकीय जीवनात सक्रिय सहभागी होण्याऐवजी स्वतःला आज्ञांकित म्हणून पाहतात.

नागरिकांना राजकीय प्रक्रियांची जाणीव असते आणि त्यांचा राजकीय प्रक्रियेतील सहभाग हा अतिशय नगण्य असतो. परंतु ते राजकीय जीवनात सक्रिय सहभागी होण्याऐवजी स्वतःला आज्ञांकित म्हणून पाहतात.

सहभागी राजकीय संस्कृती: देशातील नागरिक हे राजकीय जीवनात सक्रियपणे सहभागी असतात. नागरिक त्यांचे हक्क आणि कर्तव्ये जाणून असतात आणि राजकीय प्रक्रियांमध्ये त्यांच्या सहभागाच्या प्रभाव व परिणामांवर विश्वास ठेवतात.

राजकीय सामाजीकरण: राजकीय समाजीकरण कुटुंब, शिक्षण, समाज माध्यमे, समवयस्क गट आणि राजकीय संस्थांसह विविध घटकांद्वारे सुलभ केले जाते. राजकीय सामाजीकरणाचे प्रमुख घटक म्हणजे कुटुंब, शिक्षण, माध्यमे, समवयस्क गट, राजकीय पक्ष आणि नेते, धार्मिक संस्था जे व्यक्तींच्या राजकीय श्रद्धा आणि वर्तनांना आकार देण्यास हातभार लावतात. हे घटक व्यक्ती राजकीय व्यवस्थेत त्यांची भूमिका कशी समजून घेतात आणि राजकीय ओळख कशी विकसित करतात यावर प्रभाव पाडतात.

राजकीय संसूचन : राजकीय संसूचन म्हणजे राजकीय घटक (जसे की राजकारणी, माध्यमे आणि नागरिक) आणि जनतेमधील माहिती, कल्पना आणि संदेशांचे प्रसारण. राजकीय वर्तन घडवण्यात, नागरिकांना राजकीय मुद्द्यांबद्दल माहिती देण्यात आणि नागरिक आणि त्यांच्या राजकीय प्रतिनिधींमध्ये संवाद निर्माण करण्यात ते महत्त्वाची भूमिका बजावते.

२.५ स्वयंअध्ययनासाठी प्रश्न

१. राजकीय संस्कृती म्हणजे काय?

२. आल्मंड आणि व्हर्बाने राजकीय संस्कृतीचे कोणते तीन आदर्श प्रकार सांगितले आहेत?

३. राजकीय सामाजीकरणाचा अर्थ सांगा.

४. राजकीय सामाजीकरणाचे वाहक कोणते आहेत?

५. राजकीय संसूचन म्हणजे काय?

६. राजकीय जनमत म्हणजे काय?

२.६ स्वयंअध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

१. राजकीय संस्कृती म्हणजे समाजातील व्यक्तींच्या राजकीय वर्तनाला आकार देणाऱ्या वृत्ती, श्रद्धा, मूल्ये आणि निकषांचा एकत्रित संच. त्यात राजकीय व्यवस्था, नागरिकांच्या आणि संस्थांच्या भूमिका, राजकीय अधिकाराची वैधता आणि राजकारण कसे चालवावे याबद्दलचे सामायिक विचार समाविष्ट आहेत.

२. आल्मंड आणि व्हर्बाने राजकीय संस्कृतीचे तीन आदर्श प्रकार सूचीबद्ध केले आहेत. ते म्हणजे

१. संकुचित राजकीय संस्कृती, २. विषयगत राजकीय संस्कृती, ३. सहभागप्रधान संस्कृती.

३. कुटुंब, शिक्षणसंस्था, मित्रमंडळी, राजकीय संघटना, जनसंपर्काची साधने इत्यादी घटक व्यक्तींवर प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष राजकीय संस्कार करीत असतात. या संस्काराद्वारे शासनसंस्था, राजकीय पक्ष आदि राजकीय घटकांबद्दलचे ज्ञान आणि राजकीय मूल्ये समाजातील व्यक्तीकडे संक्रमित होत असतात. परिणामी व्यक्तीचा राजकीय व्यवस्थेकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन ठरत असतो. या प्रक्रियेस राजकीय सामाजीकरण असे म्हणतात.

४. कुटुंब, शिक्षणसंस्था, मित्रमंडळी, समवयस्क गट, राजकीय संस्था व संघटना, राजकीय पक्ष व नेते, धार्मिक संस्था आणि जनसंपर्काची साधने इत्यादी राजकीय सामाजीकरणाचे वाहक आहेत.

५. राजकीय संप्रेषण म्हणजे राजकीय व्यवस्थेतील एका संरचनेकडून वा घटकाकडून दुसऱ्या संरचनेकडे वा घटकाकडे राजकीय स्वरूपाची माहिती संक्रमित होण्याची प्रक्रिया. ह्या प्रक्रियेत राजकीय माहितीचा प्रवाह एका रचनेकडून दुसरीकडे असा एक मार्गी नसतो, तर राजकीय माहितीची देवाणघेवाण सुरू असते.

६. राजकीय लोकमत म्हणजे राजकीय मुद्दे, धोरणे, उमेदवार आणि कार्यक्रमांबद्दल समाजाची सामूहिक पसंती आणि दृष्टिकोन. ही एक गतिमान आणि अनेकदा चढ-उतार भरलेली घटना आहे, जी राजकीय निर्णय घेण्यावर प्रभाव पाडते. जनमत हे विविध घटकांद्वारे आकाराला येते, ज्यामध्ये माध्यमाचा वापर, राजकीय सामाजीकरण, वैयक्तिक अनुभव आणि प्रचलित राजकीय घटनांचा समावेश आहे.

२.७ सरावासाठी स्वाध्याय

१. राजकीय संस्कृतीचा अर्थ सांगून तिच्या वैशिष्ट्यांची सविस्तर चर्चा करा.

२. राजकीय संस्कृतीचे विविध प्रकार सविस्तर स्पष्ट करा.

३. राजकीय सामाजीकरणाचा अर्थ सांगून त्याच्या वैशिष्ट्यांची सविस्तर चर्चा करा.

४. राजकीय सामाजीकरणाच्या प्रक्रियांची सविस्तर चर्चा करा.

५. राजकीय सामाजीकरणाच्या प्रमुख वाहकांची सविस्तर चर्चा करा..

६. राजकीय संप्रेषणाचा अर्थ सांगून त्याचे राजकारणातील महत्व सविस्तर स्पष्ट करा.

७. राजकीय संप्रेषण व लोकमत यांतील सहसंबंध सविस्तर स्पष्ट करा.

२.८ अधिक वाचनासाठी संदर्भ पुस्तके

1) Verma S. P., 2000, Modern Political Theory, Vikas Publishing House Pvt. Ltd. New Delhi.

2) Johari J. C., 2000, Comparative Politics, Sterling Publishers Private Limited, New Delhi.

3) Pye L. W., 1966, Aspects of Political Development, Little Brown, Boston.

4) Krishna D,1979, Political Development: A Critical Perspective, Oxford, New Delhi.

5) Apter D. E.,1978, Introduction to Political Analysis, Prentice Hall, New Delhi, India.

6) Almond G. A., and Powell G. B. Jr., 1966, Comparative Politics, A Developmental. Approach, Little Brown, Boston.

7) Huntington S.,1965, "Political Development and Political Decay" in World Politics, Vol. XVII, No.3, April.

8) Alavi, H. and T. Shanin, Sociology of Developing Societies, London, Macmillan,1982.

9) Bottomore, T.B,1985, Elites and Society, Harmonds worth, Penguin.

10) Hardtm, Michael and Antonio Negri, 2000, Empire, Cambridge, Harvard University Press.

11) Moore, B.1966, The Social Origins of Dictatorship and Democracy, Harmondsworth, Pelican.

१२) पवार प्रकाश, समकालीन राज्याशास्त्र, डायमंड प्रकाशन, पुणे.

१३) आवरी विलास, देवरे सुरेश, राजकीय समाजशास्त्र, डायमंड प्रकाशन, पुणे.

१४) भार्गव राजीव, आचार्य अशोक, राजनीती सिद्धांत, पिअर्सन.

१५) काणे प. सी., राजकीय सिद्धांत – आधारभूत संकल्पना, पिंपळापुरे अँड कं. प्रकाशन, नागपूर.

❑❑❑

घटक ३
राजकीय सहभाग आणि अभिजन
(Political Participation and Elite)

अनुक्रमणिका

३.० उद्दिष्टे

३.१ प्रास्ताविक

३.२ विषय विवेचन

    ३.२.१ राजकीय सहभाग : अर्थ व स्वरूप

    ३.२.२ राजकीय सहभागाच्या पातळ्या

    ३.२.३ राजकीय अभिजन

    ३.२.४ राजकीय अभिजन सिद्धांत (मोस्का व पॅरेटो)

३.३ सारांश

३.४ पारिभाषिक शब्द व शब्दार्थ

३.५ स्वयं अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

३.६ सरावासाठी स्वाध्याय

३.७ अधिक वाचण्यासाठी पुस्तके

३.० उद्दिष्टे

या घटकाच्या अभ्यासानंतर आपणास खालील बाबींचे आकलन होईल.

- राजकीय सहभाग संकल्पना व राजकीय सहभागाचे स्वरूप समजून घेता येतील.
- राजकीय सहभागाचे महत्व व राजकीय सहभागाच्या विविध पातळ्या समजून घेता येतील.
- राजकीय अभिजन ही संकल्पना, अर्थ आणि स्वरूप या बाबी समजून येतील.
- मोस्का व पॅरेटो यांचे अभिजन सिद्धांत समजून घेता येतील.
- अभिजन सिद्धांताची वैशिष्ट्ये व आधार समजून घेता येतील.

३.१ प्रास्ताविक

ॲरिस्टॉटलच्या मते, मनुष्य हा राजकीय प्राणी आहे. तो समाज व राज्याशिवाय आपले जीवन जगू शकत नाही. तो समाजात व राज्यात राहिल्यामुळेच त्याचे जीवन सुखी आणि समाधानी होते. तसेच त्याच्या व्यक्तिमत्वाचा विकासही होतो. अशा या सामाजिक व राजकीय जीवनात व्यक्ती प्राचीन काळापासून सहभागी होत आहे. उदा. ग्रीक नगर राज्याच्या राज्यकारभारात तेथील सर्व पात्र नागरिक प्रत्यक्ष सहभागी होत असत. नागरिकांनी अशाप्रकारे प्रत्यक्ष सहभाग घेणे म्हणजे नागरिकांचे कर्तव्यच समजले जात होते. म्हणजे राज्याच्या चौकटीत नागरिकांचे वर्तन, कृती कशी असावी? राज्यसंस्थेशी नागरिकांनी कशा प्रकारचे संबंध ठेवावेत? त्यांचे व्यवहार असे असावेत? या सर्व बाबींचा विचार प्राचीन राजकीय विचारवंतानी केला होता. परंतु विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात राज्यशास्त्राचे स्वरूप वस्तुनिष्ठ व वर्तनवादी बनल्यामुळे 'राजकीय सहभाग' या संकल्पनेचे महत्त्व वाढत गेले. मध्ययुगात राजकीय सहभागाचे प्रमाण वाढत गेले. तर आधुनिक काळात अनेक राष्ट्रांनी प्रातिनिधिक लोकशाही स्वीकारल्यामुळे, राज्याच्या कल्याणकारी धोरणामुळे, लोकशाहीत जनमताला महत्त्व प्राप्त झाल्यामुळे, 'राजकीय सहभाग व राजकीय अभिजन' या संकल्पनांना आधुनिक राजकीय विश्लेषणात विशेष महत्त्व प्राप्त झाले. राजकीय प्रक्रियेत व्यक्तीला स्थान मिळावे या हेतूने व्यक्ती राजकीय प्रक्रियेत सहभागी होत असते. म्हणजे आपल्या गरजाच्या पूर्तीसाठी राजकीय प्रक्रियेत लोक सहभागी होतात. राजकीय सहभाग हा राजकीय भरती प्रक्रियेला प्रभावित करतो. सुरुवातीच्या काळात राजकीय सहभाग म्हणजे मतदानाचा हक्क इतका मर्यादित अर्थ होता. परंतु आज मतदानाव्यतिरिक्त राजकीय सहभागाचे अनेक मार्ग आणि पातळयांचे अध्ययन विचारवंत व अभ्यासकांनी सुरू केले आहे. यातून राजकीय सहभाग या संकल्पनेच्या व्यापक आशय समजून येतो. प्रतिनिधिक लोकशाहीच्या विकासापूर्वी राजकीय सहभाग विशिष्ट वर्गापुरता मर्यादित होता. आज राजकीय सहभागाची गुणात्मक व संख्यात्मक व्याप्ती वाढत गेल्यामुळे ही संकल्पना आधुनिक काळात व्यापक बनली आहे.

अभिजनवादी सिद्धांताच्या अभ्यासकांच्या मते, राजकीय व्यवस्थेत सत्ता ही मूठभर लोकांच्या हातात असते. या सत्तेला अधिमान्यता मिळविण्यासाठी अभिजनांना प्रयत्न करावा लागत असतो. राजकीय सहभागातून राजकीय व्यवस्थेच्या अधिमान्यतेचा प्रश्न सुटू शकतो. राजकीय व्यवस्था घेतलेल्या निर्णयावर जनतेची संमती मिळविण्याचा प्रयत्न करत असते. आधुनिक काळात राजकीय अधिमान्यतेशिवाय राजकीय व्यवस्थेचे स्थैर्य टिकू शकत नाही. म्हणून प्रत्येक राजकीय व्यवस्था ही राजकीय सहभागाला प्राधान्य देते. वाढत्या राजकीय सहभागातून राजकीय व्यवस्थेची अधिमान्यता विकसित होत असते. त्यातून आधुनिक काळात राजकीय सहभाग व अभिजन या संकल्पनेच्या अध्ययनास महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

३.२ विषय विवेचन

३.२.१. राजकीय सहभाग : अर्थ व स्वरूप

अ) राजकीय सहभाग : अर्थ व संकल्पना –

लोकशाही व्यवस्थेचा आत्मा म्हणजे राजकीय सहभाग होय. लोकशाही शासनव्यवस्थेचा एक महत्त्वाचा भाग म्हणून राजकीय सहभागाला आज विशेष महत्त्व प्राप्त झाले आहे. सर्वसाधारणपणे राजकीय सहभाग म्हणजे नागरिकांचा राज्याच्या राज्य कारभारातील सहभाग होय. आधुनिक राजकीय व्यवस्थेचे मुख्य वैशिष्टय म्हणजे राजकीय सहभागाचे वाढते प्रमाण होय. राजकीय व्यवस्थेतील जनतेच्या राजकीय सहभागाचा आढावा घेता असे दिसते की, प्राचीन काळात राजकीय जन सहभाग अत्यंत कमी होता. प्राचीन काळात ग्रीक नगरराज्यात प्रत्यक्ष लोकशाही होती. परंतु राज्याचे नागरिकत्व असलेल्या व्यक्तींनाच राजकारणात सहभागी होण्याचा हक्क होता, त्यामुळे तो सहभाग मर्यादित असलेला दिसतो. मध्ययुगीन काळातही राजकीय सहभाग मर्यादित होता. आधुनिक काळात मात्र राजकीय सहभागाचे प्रमाण वाढले आहे. कारण या काळात प्रौढ मताधिकाराच्या अधिकारांमुळे सर्व लोकांना मतदानाचा हक्क म्हणजे राजकीय व्यवस्थेत सहभागी होण्याचा हक्क मिळाला. तसेच आधुनिक काळात राज्याने विविध क्षेत्रात केलेल्या प्रगतीमुळे राजकीय सहभागाच्या संधी वाढल्या आहेत. तर राज्याच्या वाढत्या कार्यक्षेत्रामुळे व्यक्तीच्या जीवनातील सर्वांगीण क्षेत्रावर राज्यसंस्थेच्या निर्णयाचा प्रभाव पडत आहे. त्यामुळे आधुनिक काळात मोठया प्रमाणात जनतेचा राजकीय सहभाग वाढला आहे.

राजकीय व्यवस्थेमध्ये सहभागाची प्रक्रिया अत्यंत महत्त्वाची असते. राजकीय व्यवस्थेच्या विविध टप्प्यावर राजकीय सहभाग घेता येतो. राजकीय सामाजीकरणामुळे व्यक्तीला राजकीय चेतना मिळते व त्यातून व्यक्ती राजकारणात सहभागी होते. रॉबर्ट ढाल यांच्या मते, राजकीय सहभागात सत्ताधारी वर्ग, सत्ता मिळविण्यासाठी प्रयत्न करणारा वर्ग, राजकारणात आवड असलेला वर्ग व राजकीय उदासीनता असलेला वर्ग या चार प्रकारच्या वर्गाचा समावेश होतो.

ब) राजकीय सहभाग : व्याख्या

१. **डेव्हिड ईस्टन** यांच्या मते, विशिष्ट भूप्रदेशात राहणारा लोकसमूह जो सार्वजनिक स्वरूपाचे निर्णय घेतो. त्या प्रक्रियेत लोकांनी घेतलेला भाग हा राजकीय सहभाग असतो.

२. **आल्मंड आणि पॉवेल** यांच्या मते, राजकीय व्यवस्थेच्या निर्णय निर्धारण प्रक्रियेतील लोकांचा सहभाग म्हणजे राजकीय सहभाग होय.

३. **मॅक्सोली** यांच्या मते, शासकाच्या निवड प्रक्रियेत व सार्वजनिक धोरण निर्मिती प्रक्रियेत लोकांचा जो प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष सहभाग असतो त्याला राजकीय सहभाग असे म्हणतात.

४. **रॉबर्ट ढाल** यांच्या मते, शासनाच्या निर्णयात मानसिकदृष्टया गुंतणे म्हणजे राजकीय सहभाग होय.

५. **हेन्झ इल्यून** यांच्या मते, निर्णय निर्धारण प्रक्रियेत किंवा धोरण निर्मिती प्रक्रियेत लोकांनी स्वतःला गुंतवून घेणे म्हणजे राजकीय सहभाग होय.

६. **सिडने व्हर्बा** यांच्या मते, राजकीय सहभाग म्हणजे सर्वसाधारण जनतेची विधिसंमत अशी क्रिया की, ज्याद्वारे राजकीय पदाधिकाऱ्यांची निवड व त्यांच्याद्वारे घेतल्या जाणाऱ्या निर्णयांना प्रभावित करणारी प्रक्रिया होय.

७. **आंतरराष्ट्रीय समाजशास्त्र शब्दकोषानुसार,** शासकाच्या निवड प्रक्रियेत व त्याद्वारे सार्वजनिक धोरण निर्मितीत, लोकांनी प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे घेतलेला ऐच्छिक सहभाग म्हणजे राजकीय सहभाग होय.

राजकीय सहभागाच्या वरील व्याख्यावरून असे लक्षात येते की, राजकीय सहभाग ही मर्यादित प्रक्रिया नसून व्यापक, कायमस्वरूपी व दीर्घमुदतीची प्रक्रिया आहे. तर या राजकीय सहभागात समाजातील प्रत्येक नागरिक प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष मार्गाने सहभागी होत असतात.

क) राजकीय सहभागाचे स्वरूप

राजकीय सहभागाच्या स्वरुपात राजकीय क्रिया किंवा राजकीय कृतीचा समावेश केला जातो. नागरिकांनी राज्याच्या एखादया राजकीय कृतीत किंवा क्रियेत प्रत्यक्ष, अप्रत्यक्ष सहभागी होणे म्हणजे राजकीय सहभाग होय. राजकीय सहभाग दर्शविण्यासाठी नागरिक हितसंबंधी गट, दबावगट व राजकीय पक्ष इत्यादी साधनांचा उपयोग करतात.

राजकीय पक्ष व हितसंबंधी गट हे राजकीय सहभागात महत्वाची भूमिका बजावत असतात. कोणताही नागरिक राजकीय कृतीत भाग घेताना दबाव गट किंवा राजकीय पक्षाच्या माध्यमातून राजकीय सहभाग घेत असतो. नागरिकांना राजकीय चेतना पुरवून तिचे राजकीय सामाजीकरण घडवून आणण्याचे कार्य दबावगट आणि राजकीय पक्षाच्या माध्यमातून सातत्याने सुरू असते. निवडणुकीच्या काळात राजकीय प्रचार मोहिमाच्या माध्यमातून जनतेचे राजकीय सामाजीकरण घडवून त्यांना मतदान देण्यासाठी प्रोत्साहीत करत असतात. प्रचार यंत्रणेने निर्माण केलेल्या वातावरण निर्मितीतून मतदानाचे प्रमाण वाढल्याचे अनेक अभ्यासकांनी सिद्ध करून दाखविले आहे. राजकीय सहभागाचे वैशिष्ट्ये म्हणजे राजकीयीकरण प्रक्रियेला गती देणे होय. राजकीय सामाजीकरणाच्या विभिन्न अभिकरणामार्फत व्यक्तीचे राजकीय सामाजीकरण होत असते. या प्रक्रियेतून व्यक्तीला राजकीय माहिती मिळत असते. त्या माहितीच्या आधारावर व्यक्तीची राजकीय मूल्य किंवा मते ठरतात. राजकीय व्यवस्थेच्या गतिमान राजकीयकरणातून लोकशाही मूल्यांच्या प्रस्थापनेसाठी पूरक वातावरण निर्माण होत असते. तर लोकशाहीच्या स्थैर्यासाठी राजकीयकरण होणे आवश्यक असते, हे कार्य राजकीय सहभागाच्या माध्यमातून साध्य केले जावू शकते.

राजकीय सहभागाची प्रक्रिया शासनाच्या निर्णय प्रक्रियेला प्रभावित करत असते. राजकीय सहभागाच्या माध्यमातून नागरिकांचा राजकीय व्यवस्थेतील विविध स्तर व संरचनाशी संपर्क प्रस्थापीत होतो. बहुसंख्य

नागरिक राजकीय पक्ष व दबावगट या साधनाच्या माध्यमातून राजकीय सहभाग घेतात आणि या माध्यमाचा वापर करून ते शासनाच्या निर्णय प्रक्रियेवर दडपण आणून आपल्याला अनुकूल निर्णय घेण्यास भाग पडतात. उमेदवारास निवडून आणण्यास सहकार्य करणे, निवडणुकीसाठी पक्षाला निधी देणे इत्यादी वैयक्तिक मार्गातूनही व्यक्ती भावी काळात दबाव तंत्र विकसीत करू शकतात.

राजकीय सहभाग ही एक संचयी वा समुच्चयी क्रिया आहे. व्यक्ती एखादी राजकीय कृती करतो त्यासोबत इतरांनी ती कृती करावी यासाठी प्रोत्साहन देत असते. उदा. मतदार स्वतः मतदान करतो आणि त्यासोबत इतरांनी मतदान करावे म्हणून प्रचार प्रसार देखील करत असतो. म्हणजे राजकीय सहभागाचा केंद्र समूह किंवा दलाऐवजी एक व्यक्ती असते. व्यक्ती विविध मार्गाचा वापर करून राजकीय सहभाग घेत असते.

३.२.२ राजकीय सहभागाच्या पातळ्या

लोकांचा राजकीय सहभाग विविध पातळीवर असतो. राजकीय सहभागाच्या पातळयाचा अभ्यास अनेक अभ्यासकांनी केला आहे. आपण प्रामुख्याने मिलब्रेथ, रूश व ॲल्थॉफ आणि रॉबर्ट ढाल प्रणित राजकीय सहभागाच्या पातळयाचे विवेचन पाहत आहोत.

अ) मिलब्रेथ प्रणित राजकीय सहभागाच्या पातळयाचे विवेचन

मिलब्रेथ यांच्या मते, राजकीय सहभागाच्या पातळयावरून राजकीय सहभागाच्या प्रमाणाचा अभ्यास करता येतो. राजकीय सहभागाच्या वरिष्ठ, मध्यम व कनिष्ठ अशा तीन पातळ्यावरून मिलब्रेथ यांनी एक आकृतीबंध तयार करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. त्यांनी ग्लॅडिएटोरियल, ट्रान्झिशनल व स्पेक्टेटोरियल या तीन प्रकारात राजकीय सहभागाचे वर्गीकरण करून त्यांना वरिष्ठ, मध्यम व कनिष्ठ अशी नावे दिलेली आहे. ग्लॅडिएटोरियल म्हणजे निरिक्षक स्वरूपाचा सहभाग होय. हा राजकीय सहभागाचा सर्वात प्राथमिक व निम्न स्तर आहे, जिथे नागरिक राजकीय प्रक्रियेत थेट सहभागी होत नाहीत, पण अप्रत्यक्षरीत्या काही कृती करतात. उदा. मतदान करणे, वर्तमानपत्रे, टीव्ही, सोशल मीडिया यांवरून राजकीय घडामोडींचे निरीक्षण किंवा राजकीय विषयांवर चर्चा करणे होय. ट्रान्झिशनल म्हणजे संक्रमणावस्था असलेला सहभाग होय. हा सहभाग स्पेक्टेटोरियल व ग्लॅडिएटोरियल या दोन टप्प्यांमधील आहे. यात नागरिकांचा सहभाग थोडा अधिक सक्रीय असतो, पण अजूनही तो पूर्णवेळ राजकीय सहभाग असतो असे मात्र म्हणता येत नाही. उदा. राजकीय पक्षाच्या प्रचारात सहभागी होणे किंवा स्वयंसेवक म्हणून पक्षाचे काम करणे. ग्लॅडिएटोरियल सहभाग म्हणजे अधिकाधिक सक्रीय राजकीय सहभाग होय. राजकीय सहभागाचा हा स्तर राजकीयदृष्ट्या अत्यंत सक्रिय लोकांचा आहे, जे प्रत्यक्ष राजकारणात सहभागी होतात. उदा. उमेदवार म्हणून निवडणुकांत उभे राहणे, राजकीय पक्षाचे नेतृत्व करणे, मंत्री किंवा खासदार म्हणून कार्य करणे होय. थोडक्यात मिलब्रेथ यांच्या मतानुसार, बहुतेक लोकांच्या राजकीय सहभागाचे स्वरूप हे स्पेक्टेटोरियल आणि ट्रान्झिशनल पातळीवरच राहते. तर अगदी काही मोजकेच लोक ग्लॅडिएटोरियल स्तरावर जातात. म्हणजे राजकीय सहभागाचा हा पिरॅमिड लोकशाही व्यवस्थेतील लोकांच्या सहभागाची तीव्रता दाखवतो.

श्री. मिलब्रेथ यांनी दाखविलेला राजकीय सहभागाचा आकृतिबंध

राजकीय सहभागाची पातळी	राजकीय सहभागाचा प्रकार	राजकीय सहभागाची कृती
वरिष्ठ पातळीवरील राजकीय सहभाग	अधिक कौशल्यपूर्ण	● सार्वजनिक पद आणि पक्षातील पद धारण करणे. ● पदप्राप्तीसाठी उमेदवारी करणे. ● राजकीय निधी जमा करणे. ● राजकीय धोरणे ठरविणाऱ्या निवडक नेत्याच्या सभेत उपस्थित राहणे. ● राजकीय पक्षाचे क्रियाशील सदस्य बनणे. ● राजकीय प्रचार मोहिमेत वेळ खर्च करणे.
मध्यम पातळीवरील राजकीय सहभाग	संक्रमणशील स्वरूपाचे प्रकार	● राजकीय मेळाव्यास उपस्थित राहणे. ● राजकीय पक्षास / उमेदवारास आर्थिक साहाय्य करणे ● राजकीय पदावरील नेत्याशी संपर्क साधणे.
कनिष्ठ पातळीवरील राजकीय सहभाग	दिखाऊ स्वरूपाचे प्रकार	● राजकीय पक्षाचे ओळखदर्शक चिन्ह किंवा पक्षाचे निशाण शर्टावर किंवा मोटारीवर लावणे. ● दुसऱ्या व्यक्तीने विशिष्ट रीतीने मतदान करावे म्हणून तिच्याशी बोलणे. ● राजकीय स्वरूपाची चर्चा करणे. ● मतदान करणे. ● राजकीय स्वरूपाच्या चेतकांच्या प्रभावाखाली येणे.

मिलब्रेथ यांनी राजकीय सहभागाच्या चौदा पातळया विशद केल्या आहेत. मिलब्रेथ यांनी वरिष्ठ, मध्यम व कनिष्ठ असे एकाखाली एक राजकीय सहभागाचे वर्गीकरण करून सर्व कृतीची उतरत्या क्रमाने मांडणी केलेली आहे. या वर्गीकरणातील प्रत्येक खालच्या पायरीवरील कृतीसाठी लागणारे कौशल्य, साधनसामग्री व मोकळ्या वेळेचे प्रमाण वरच्या पायरीच्या तुलनेने कमी कमी होत जाते. तसेच वरून खाली येताना कृती करणाऱ्या व्यक्तीचे प्रमाण वाढत जाते. तर सर्वात कौशल्यपूर्ण राजकीय सहभागात मर्यादित लोकाचा सहभाग असतो. जास्तीत जास्त व्यक्ती दिखाऊ किंवा कनिष्ठ पातळीवरील सहभागात सहभागी होतात. वरिष्ठ स्तरावरच्या कृतीत एक ते तीन टक्के नागरिकांचा समावेश होत असतो. तर जास्त व्यक्ती दिखाऊ किंवा कनिष्ठ पातळीवरील सहभागात सहभागी होतात. वरिष्ठ स्तरावरील राजकीय सहभागात बहुसंख्य लोकांचा सहभाग असतो याचा अर्थ उच्च स्तरावरील राजकीय सहभागात फार कमी किंवा मोजक्याच लोकांचा सहभाग असतो.

ब) रॉबर्ट ढाल प्रणित राजकीय सहभागाच्या पातळयाचे विवेचन –

रॉबर्ट ढाल यांनी मर्यादित प्रमाणात राजकीय सहभागाच्या पातळया दाखविलेल्या आहेत. ढाल यांच्या मते, सत्ताधीश, सत्ता मिळवू पाहणारे, राजकीयदृष्ट्या जागृत आणि राजकीयदृष्ट्या उदासीन या चार राजकीय सहभागाच्या पातळया आहेत. त्यातील उच्च पातळीवरील राजकीय सहभागात मर्यादित लोकांचा सहभाग असतो. याचा अर्थ बहुसंख्य नागरिकांचा सहभाग हा मतदान किंवा राजकीय चर्चा या कनिष्ठ पातळीवरील राजकीय सहभागाशी निगडित असतो. रॉबर्ट ढाल यांनी निर्णय प्रक्रिया व राजकीय सहभाग घेण्यासाठी आवड, संबंध, माहिती व क्रियाशीलता या चार गोष्टीची आवश्यकता सांगितली आहे.

रॉबर्ट ढाल प्रणित राजकीय सहभागाच्या पातळयाचा आकृतीबंध

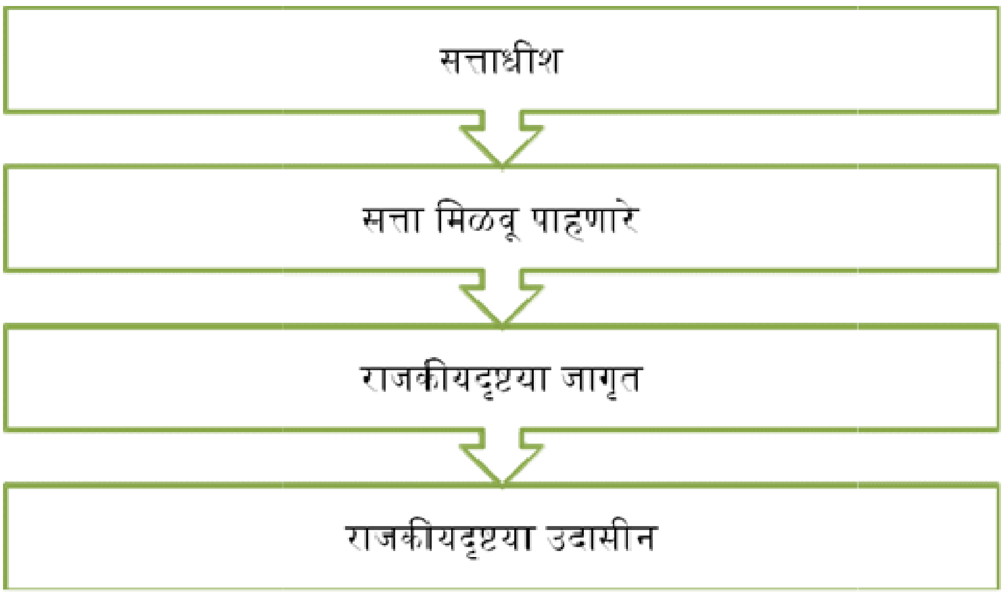

थोडक्यात रॉबर्ट ढाल यांच्या मते, लोकशाही टिकवण्यासाठी राजकीय सहभाग अत्यंत महत्त्वाचा असतो. प्रत्येक नागरिकाचा सहभाग हा वेगवेगळ्या स्वरूपाचा असतो, परंतु ज्या समाजात अधिकाधिक लोक सक्रिय सहभाग घेत असतात, तो समाज अधिक लोकशाहीवादी आणि सशक्त बनत असतो.

क) रूश व ॲल्थॉफ प्रणित राजकीय सहभागाच्या पातळयाचे विवेचन –

व्यक्तीचा राजकीय सहभाग कोणकोणत्या पातळ्यावर होतो. त्या पातळया दाखविण्याचा प्रयत्न रूश व ॲल्थॉफ या विचारवंतांनी केला. त्यांनी 'An introduction to Political Sociology' या ग्रंथात एका आकृतीबंधाच्या आधाराने राजकीय सहभागाच्या पातळया विशद केल्या आहेत. रूश आणि अल्थॉफ यांनी राजकीय किंवा प्रशासकीय पद धारण करणे या सर्वात वरिष्ठ पातळीवरील राजकीय कृतीपासून ते संपूर्ण उदासिनता दाखविणे या कनिष्ठ (तळाच्या) पातळीपर्यंत राजकीय सहभागाचे एकूण ११ प्रकार सांगितले

आहेत. रूश व ॲल्थॉफ यांनी खालील आकृतीबंधात राजकीय सहभागाच्या विविध पातळ्या दाखविल्या आहेत.

रूश व ॲल्थॉफ प्रणित राजकीय सहभागाच्या पातळ्याचा आकृतीबंध

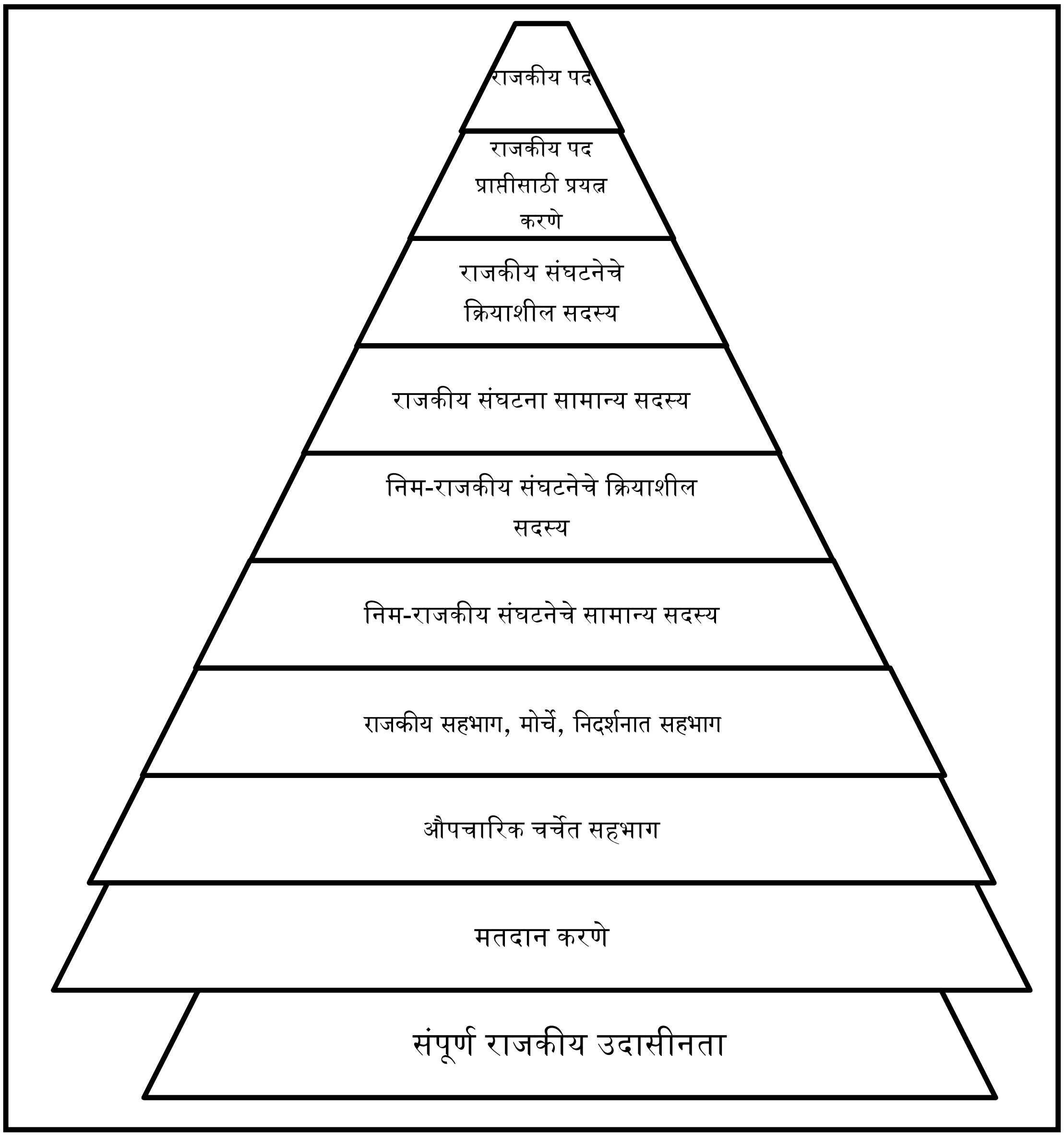

रूश व अल्थॉफ यांनी वर दिलेल्या आकृतीबंधावरून राजकीय सहभागाच्या विविध पातळ्या समजून येतात. अर्थात या आकृतीबंधात दाखविलेल्या पातळया वेगवेगळया व्यवस्थेत कमी जास्त असू शकतात. वरील आकृती सर्व व्यवस्थाच्या विश्लेषणासाठी उपयुक्त किंवा अधिक महत्त्वाच्या असू शकतात.

रूश व अल्थॉफ यांच्या मते, वरील आकृतीबंधात सर्वात वरच्या पातळीवर राजकीय पद भूषविणारे लोक असल्याने त्यांना जास्त महत्त्व प्राप्त झालेले असते. त्यानंतर राजकीय पद मिळविण्यासाठी प्रयत्न करणारे लोक आणि राजकीय पक्ष व दबावगट यांच्या सदस्यांचा क्रम लागतो. राजकीय सहभाग घेणारी व्यक्ती आपले हितसंबंध सुरक्षित ठेवण्यासाठी कोणत्या ना कोणत्या तरी गटात सहभागी होऊन आपले हितसंबंध सुरक्षित ठेवण्याचा प्रयत्न करीत असते. तर काही लोक राजकारणापासून दूर राहतात. त्यांचा समावेश राजकीय उदासिनता या टप्यात होतो. रूश व अल्थॉफ यांच्या आकृतीबंधात खालून वर जातांना राजकीय सहभागाचे प्रमाण कमी होते आणि वरून खाली येताना सहभागाचे प्रमाण वाढत जाते. रूश व अल्थॉफ यांच्या आकृतीबंधात राजकीय सहभागाच्या ज्या ११ पातळ्या आहेत त्या सर्व व्यवस्थेत या प्रकारच्या असतील असे नाही. व्यवस्थानुसार व काळानुसार त्यात फेरबदल होतील, त्यामुळे हा आकृतीबंध आदर्श स्वरूपाचा आकृतीबंध आहे असे म्हणता येईल.

थोडक्यात राजकीय सहभागाच्या पातळ्याचा अभ्यास वरीलप्रमाणे करता येतो. परंतु तो करतांना राजकीय सामाजीकरणाची प्रक्रिया समजून घ्यावी लागते. कारण सामाजीकरणातून व्यक्तीच्या भूमिका निश्चित होतात. त्यातून व्यक्तीचा राजकीय सहभाग घडत असतो. तसेच व्यक्तीच्या राजकीय सहभागावर विविध घटकही प्रभाव पाडत असतात. प्रामुख्याने त्यात राजकीय चेतना, विविध व्यक्तिगत घटक, व्यक्तीची सामाजिक गुणवैशिष्टये, व्यक्ती सभोवतालचे सामाजिक व राजकीय पर्यावरण, राजकीय व्यवस्थेचे स्वरूप, राजकीय पक्ष, दबावगट, हितसंबंधी गट, प्रादेशिकता, शिक्षण, उत्पन्न, लिंग व वय, मतदानविषयक अटी आणि तात्कालिक घटना इत्यादी बाबींचा समावेश होतो. एकूणच राजकीय सहभाग ही संकल्पना अत्यंत महत्वाची आहे.

ड) राजकीय सहभागाचे महत्त्व –

प्रत्येक शासन व्यवस्थेचे यशापयश हे राजकीय सहभागावर अवलंबून असते. सद्य काळात लोकशाहीच्या यशाचे मोजमाप राजकीय सहभागाच्या प्रमाणावरून निश्चित केले जाते. राजकीय सहभागातून मानसिक गरजांची परिपूर्ती होते. रॉबर्ट लेन यांनी 'Political Life' ग्रंथात असे प्रतिपादन केले आहे की, सामूहिक राजकीय धारणातून व्यक्ती संताप, सहानुभूती आणि दुःख अशा काही सामाईक भावनांचे भागीदार होतात. सामाईक हितसंबंधामुळे त्यांना उपलब्ध असलेल्या संधी वृद्धिगत होतात आणि सामाईक कृतीमुळे मैत्रीचे बंध बळकट होतात. इतरांशी जोडून घेण्याची संधी राजकारणातून एकाकी माणसाला मिळते. राजकीय व्यवस्थेच्या अंतर्गत राज्य सरकार, कायदे व्यवस्था, राजकीय संस्कृती, राजकीय विकास, राजकीय प्रक्रिया या विविध संकल्पना सामील असतात. या संकल्पनाच्या विकासासाठी राष्ट्रातील नागरिकाचा सहभाग असणे गरजेचा असते. राजकीय व्यवस्थेशी संबंधित सर्व तत्त्व आणि संकल्पनाच्या विकासासाठी राजकीय सहभाग ही अत्यावश्यक बाब मानली जाते.

राजकीय व्यवस्थेच्या स्थिरतेसाठी, राजकीय व्यवस्थेवर प्रभावी नियंत्रण प्रस्थापित करण्यासाठी, राजकीय विकासासाठी, लोकशाहीच्या विकास व यशासाठी, राजकीय संस्कृतीच्या विकासासाठी व

संरक्षणासाठी राजकीय सहभाग महत्वाचा आहे. तर राजकीय सहभागातून राजकीय पर्यावरणाबद्दलची व्यक्तीची जिज्ञासा पूर्ण होते. तसेच राजकीय सहभागाच्या माध्यमातून राजकीय सामाजीकरण प्रक्रियेचे पोषण केले जात असते. राजकीय सामाजीकरणाला प्रेरणा व योग्य दिशा मिळते.

वरील विविध मुद्यांच्या आधारावर राजकीय व्यवस्थेत राजकीय सहभागाचे महत्त्व दिसून येते. थोडक्यात लोकशाही शासनप्रणाली अधिक शक्तीशाली आणि मजबूत बनविण्यासाठी राजकीय सहभागाची गरज असते. त्याशिवाय राजकीय संस्कृती, राजकीय विकास, राजकीय भरती, राजकीय सामाजीकरण इत्यादी संकल्पनाना भक्कम आधार उपलब्ध करून देण्यासाठी देखील राजकीय सहभागाची आवश्यकता असते. आधुनिक काळात राजकीय सहभागाचे क्षेत्र वाढत चाललेले आहे. सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक परिवर्तनातून राजकीय सहभाग वाढत आहे. राजकीय सहभागाच्या वाढत्या प्रमाणातून राजकीय प्रक्रियेत गुणात्मक व दर्जात्मक बदल होत आहेत. राज्याचे वाढते कार्यक्षेत्र, कल्याणकारी राज्याची संकल्पना, विस्तृत प्रमाणात राजकीय हक्कांची उपलब्धता यामुळे राजकीय सहभागाचे प्रमाण वाढल्याचे दिसून येते त्यातून राजकीय सहभाग संकल्पनेच्या अभ्यासाचे महत्त्व आधुनिक काळात वाढलेले आहे.

स्वयं अध्ययन प्रश्न क्रमांक १

रिकाम्या जागी योग्य पर्याय निवडा.

१. राजकीय सहभागात सत्ताधारी वर्ग, सत्ता मिळविण्यासाठी प्रयत्न करणारा वर्ग, राजकारणात आवड असलेला वर्ग व राजकीय उदासीनता असलेला वर्ग या चार प्रकारच्या वर्गाचा समावेश होतो. असे प्रतिपादन .... यांनी केले.

अ. रॉबर्ट ढाल ब. रूश व अल्थॉफ क. मिलब्रेथ ड. रॉबर्ट लेन

२. विशिष्ट भूप्रदेशात राहणारा लोकसमूह जो सार्वजनिक स्वरूपाचे निर्णय घेतो. त्या प्रक्रियेत लोकांनी घेतलेला भाग हा राजकीय सहभाग असतो. अशी राजकीय सहभागाची व्याख्या .... यांनी केली.

अ. सिडने व्हर्बा ब. मॅक्सोली क. हेन्झ इल्यून ड. डेव्हिड ईस्टन

३. .... या विचारवंतांनी 'An introduction to Political Sociology' हा ग्रंथ लिहिला.

अ. रॉबर्ट लेन ब. आल्मंड व पॉवेल क. रूश व ऑल्थॉफ ड. डेव्हिड ईस्टन

३.२.३ राजकीय अभिजन : अर्थ व स्वरूप

अ. राजकीय अभिजन : अर्थ व व्याख्या

‘अभिजन’ या संज्ञेस विविध विचारवंत, अभ्यासक ‘श्रेष्ठजन’ असेही संबोधतात. प्रस्तुत मांडणीत वरील दोन्ही शब्द एकाच अर्थाने वापरले आहेत, हे लक्षात घ्यावे. ‘अभिजन’ ही संकल्पना सार्वत्रिक असून ती प्रत्येक समाजव्यवस्थेत अस्तित्वात असते. ‘अभिजन’ या संकल्पनेस नैसर्गिक व व्यावहारिक अर्थ आहे.

समता हे समाज व्यवस्थेचे आदर्श मूल्य असले तरी प्रत्यक्ष समाजजीवनात सर्वत्र विषमता असलेली दिसते. मुख्यत: व्यक्ती-व्यक्तीत नैसर्गिकदृष्ट्या बुद्धी, शारीरिक सामर्थ्य, कौशल्य, सौदर्य याबाबतीत विषमता असते. या निसर्गतः प्राप्त झालेल्या बाबींचा वापर व्यक्ती सत्ता मिळविण्यासाठी करीत असते. परंतु समाजातील मूठभर व्यक्तीनाच सत्ता मिळते. म्हणजे काही मोजक्या लोकांजवळच सत्ता असल्यामुळे किंवा आल्यामुळे त्यांना 'राजकीय अभिजन' म्हणतात. समाजात गरिब-श्रीमंत, सत्ताधीश-सत्ताहीन असे विविध भेद असतात. या भेदाच्या आधारावर आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय अभिजन निर्माण होतात.

'Eligere' या शब्दापासून 'Elite' हा इंग्रजी शब्द तयार झाला आहे. 'Eligere' म्हणजे 'काही लोकांची निवड' करणे होय. परंतु हा अर्थ अत्यंत संकुचित स्वरूपाचा आहे. खरेतर अभिजन शब्दाचा अर्थ धुरिणत्व किंवा नेतृत्व याच्याशी संबंधित आहे. नेतृत्वाच्या संदर्भात अभिजन संकल्पनेचा विचार प्लेटो व ॲरिस्टॉटलच्या काळापासून केला गेला आहे. शासन किंवा राज्यकारभार चालविण्यासाठी विशिष्ट गुणांची आवश्यकता असते आणि ते गुण समाजातील विशिष्ट वर्ग किंवा लोकांजवळ असतात (जे संख्येने कमी असतात.) त्यांना 'राजकीय अभिजन' असे संबोधतात. राजकीय अभिजनांना राज्यकारभार चालविण्याचा नैसर्गिक अधिकार असतो.

आधुनिक काळात 'अभिजन' शब्दाचा वापर सर्वप्रथम १७ व्या शतकात विशेष श्रेष्ठता धारण करणाऱ्या वस्तुचे वर्णन करण्यासाठी केला गेला. नंतरच्या काळात 'अभिजन' शब्दाचा वापर शक्तीशाली सैनिक अधिकारी आणि उच्च दर्जाच्या व्यक्तीसाठी वापर केला जाऊ लागला. १९३० नंतर ब्रिटन व अमेरिकेत 'अभिजन' या शब्दाचा वापर मोठया प्रमाणात राज्यशास्त्रात वापरला जाऊ लागला. तर दुसऱ्या महायुद्धानंतर अभिजन सिद्धांत लोकप्रिय होत गेले. १९५० मध्ये अमेरिकन समाजशास्त्रज्ञ जोसेफ शुम्पीटर, अर्थशास्त्रज्ञ लासवेल आणि राज्यशास्त्रज्ञ सी. राईट मिल्स यांनी अभिजन शब्दाचा वापर विभिन्न स्वरूपात केला. एकूणच इटालियन विचारवंत विल्फ्रेड पेरेटो, गेटेनो मोस्का, रॉबर्ट मिचेल्स, सी. राईट मिल्स, बोटोमोर, कार्ल मॅनहम व जॉर्ज आर्टेगा यांनी अभिजनवादी सिद्धांताची मांडणी करून प्रस्तुत संकल्पना विकसित केली.

१. **रॉबर्ट ढाल** यांच्या मते, राजकीय संघर्षाच्या निराकरणात ज्या विशिष्ठ लोकांच्या पसंतीनुसार सातत्याने निर्णय घेतले जातात अशा आकाराने लहान असलेल्या नियंत्रक गटास अभिजन म्हटले जाते.

२. **दुवर्जर** यांच्या मते, अभिजन म्हणजे मानवी जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रातील सर्वाधिक कार्यक्षम किंवा कर्तृव्यवान व्यक्ती होय.

३. **बोटोमोर** यांच्या मते, राजकीय सत्तेवर प्रभाव पाडणारा व सत्ता स्पर्धा किंवा सत्ता संघर्षात गुंतलेला असा व्यक्तींचा गट जो वर्ग असतो, त्यापैकी विशिष्ट वेळी सत्तेचा प्रत्यक्ष वापर करणारा गट म्हणजे राजकीय अभिजनांचा गट होय.

४. **जेरियंट सी पेरी** यांच्या मते, राजकीय अभिजन म्हणजे समाजातील असा अल्पसंख्याक वर्ग असतो की जो राजकीय आणि सार्वजनिक स्वरूपाच्या निर्णय प्रक्रियेला प्रभावीत करीत असतो.

५. **रेमंड एरन** यांच्या मते, राजकीय अभिजन हा मुख्यतः शासक वर्ग असतो व तो संख्येच्या दृष्टीने अल्पसंख्याक असतो.

६. **पॅरेटोच्या** मते, त्यांच्या स्वतःच्या कार्यक्षेत्रात सर्वाधिक गुण असणाऱ्या व्यक्ती म्हणजे राजकीय अभिजन होय.

७. **ऑस्ट्रॉगॉरस्की** यांच्या मते, शासन ही एक मक्तेदारी असते, ती ज्या वर्गाच्या हातात असते त्या वर्गाला राजकीय अभिजन असे म्हणतात. तो वर्ग समाजातील आपले वेगळेपण टिकवून असतो.

वरील विविध व्याख्याचा विचार करता असे दिसते की, प्रत्येक राजकीय व्यवस्थेत मूठभर लोकांची मक्तेदारी असते. अभिजन लोकांच्या इच्छेतून शासकीय धोरण, निर्णय आणि कार्यक्रम आखले जातात. त्यांच्या मार्गदर्शनानुसार सर्व राजकीय व्यवस्था कार्य करीत असते. समाजातील इतर वर्गापेक्षा वेगळे स्थान व प्रतिष्ठा राजकीय अभिजनाना असते. त्यांच्या विशेषाधिकाराला समाजाची अधिमान्यता असते.

ब. राजकीय अभिजन : संकल्पना व स्वरूप –

समाजव्यवस्था कोणत्याही स्वरूपाची किंवा विचाराची असो त्यात काही लोकांचे स्थान श्रेष्ठ व उच्च मानले जाते. अशा लोकांना त्या समाजातील 'अभिजन' म्हणून ओळखले जाते. ते लोकसंख्येने अल्प असतात. त्यांचा उच्च कुळात झालेला जन्म, बुद्धिमत्ता, संपत्ती, गुणवत्ता आणि शारीरिक सामर्थ्य या बाबींमुळे त्यांचे श्रेष्ठ स्थान मिळालेले असते. तर समाजाच्या विविध क्षेत्रात अशा अभिजनांचा वर्ग आढळून येतो. अभिजन सोडून समाजातील इतर लोकांना जनता असे म्हटले जाते. मनुष्य हा सर्वसाधारणरित्या सारखा आहे, असे जरी आपण समजत असलो तरी प्रत्यक्ष व्यवहारात मात्र एक मनुष्य दुसऱ्या मनुष्यासारखा असतोच असे नाही. प्रगती आणि समान संधी या अर्थाने सर्व माणसे सारखी आहेत ही गोष्ट आज मान्य झाली आहे. पण असे असूनही समान संधीचा लाभ प्राप्त करून घेण्याची क्षमता सर्व व्यक्तीत सारखीच असते असे नाही. प्रत्येक मनुष्याच्या ठिकाणी असलेली क्षमता ही एक नैसर्गिक बाब आहे. म्हणूनच या आधारावर निर्माण झालेली माणसा-माणसातील भिन्नता ही नैसर्गिक स्वरूपाची असते. शेतकऱ्यांमध्ये काही शेतकरी उत्तम शेती करतात. तसेच खेळाडूतही काही उत्तम खेळाडू असतात असे सर्वच क्षेत्रात आढळते, अशा या तारतम्यभावाच्या आधारावर लोकात भिन्नता निर्माण होते आणि जे उत्तम म्हणून समजले जातात ते आपापल्या क्षेत्रात अभिजन म्हणून ओळखले जातात. आज अभिजन व त्यांची सत्ता किंवा नेतृत्व ही सामाजिक समस्या बनली आहे. समाजातील लोकांत सर्व प्रकारची समानता प्रस्थापीत करूनसुद्धा समाजातील हा अभिजनांचा वर्ग नाहीसा करणे शक्य नाही. अशा रीतीने अभिजनांचा वर्ग ही समाजातील एक कायम स्वरूपाची संस्था निर्माण झाली आहे. ही संस्था मानवजातीच्या प्रारंभापासून चालत आलेली आहे आणि मानव जात कायम आहे तोपर्यंत ती कायम स्वरूपातच अस्तित्वात राहील, असे तिचे स्वरूप दिसते.

राजकीय प्रक्रियेत ज्यांना उच्च स्थान प्राप्त झालेले असते किंवा राजकीय प्रक्रियेत सत्तास्थानी असलेल्या वर्गास 'राजकीय अभिजन' असे म्हणतात. राज्यकारभार चालविण्याची योग्यता, पात्रता, गुणवत्ता, क्षमता व सामर्थ्य हे ज्या लोकात असते, असे लोक त्या राजकीय व्यवस्थेतील राज्यकर्ते (शासक) मानले जातात

आणि ज्यांच्यावर राज्य केले जाते त्यांना शासित असे समजले जाते. राज्यकर्त्याचा वर्ग हा राजकीय श्रेष्ठजनांचा वर्ग असतो. समाजातील विविध गट आणि हितसंबंधी संघटना यांच्याशी संबंध ठेवून जास्तीत जास्त आपले प्रभुत्व निर्माण करण्याचा तो प्रयत्न करीत असतो. ॲरिस्टॉटलने याच आधारावर राज्याचे वर्गीकरण केले. एक, काही व अनेक (one, few and many) या संख्येच्या आधारावर त्याने राजेशाही, कुलीनतंत्र व जनतंत्र (Monarchy, Aristocracy and Polity) असे राज्याचे प्रकार केले. असे असले तरी ॲरिस्टॉटलने श्रेष्ठजनासंबंधी मांडलेले वरील मत व त्यानुसार दिलेले राज्याचे वर्गीकरण आज मान्य नाही. निरंकुश स्वरूपाचा सत्ताधारी ही कल्पनाच मुळी मिथ्था आहे. राजे लोकसुद्धा राज्यकारभार करताना आपल्या मर्जीतील लोकांचा सल्ला घेत असत. आजचे निरंकुश सत्ताधारीदेखील आपल्या हाताखाली असलेले लष्करी अधिकारी व शासकीय वरिष्ठ अधिकारी ह्यांचा सल्ला घेऊनच सत्तेचा वापर करताना दिसतात.

समाजाचे स्वरूप अभिजनांच्या रचनेवर अवलंबून असते. राजकीय जीवनाचा इतिहास म्हणजे श्रेष्ठजनांचा इतिहास होय. समाजाचे ध्येय व उद्देश हे श्रेष्ठजनांद्वारेच ठरविले जातात. त्यामुळे श्रेष्ठजनांतील बदल हा समाज विकासाचा निकष मानला गेला आहे. कार्ल मार्क्सचा वर्गकलहाचा सिद्धांत हा श्रेष्ठजनांतील बदलासंबंधीचा सिद्धांत आहे. समाजातील बदल या बाबतीत सर्वसाधारण जनता अभावात्मक स्वरूपाची असते. खालील कोष्टकावरून ही गोष्ट स्पष्ट होऊ शकते.

'अ' ही कनिष्ठ अधिकार असलेली व्यक्ती होय. 'ब' ही अधिकाराने उच्च आहे, ती 'अ' श्रेष्ठीला पदच्यूत करणारी व्यक्ती आहे. 'क' ही सर्वसाधारण जनता आहे. 'अ' व 'ब' च्या संघर्षात 'क' चा संबंध तेव्हाच येतो की, ज्यावेळी 'अ' आपली सत्ता टिकविण्याच्या दृष्टीने व 'ब' हा 'अ'ला पदच्यूत करण्याचा दृष्टीने 'क'चा पाठिंबा मिळविण्याचा प्रयत्न करतो. म्हणजे अ किंवा ब ह्यांच्या कृतीनुसार क क्रियाशील होतो. इतरवेळी तो क्रियाशील होत नाही. म्हणजे अभिजनांचा उद्देश एकतर स्वार्थ किंवा लोकहित असा असतो. अभिजन स्वार्थ या उद्देशाने लोकांकडून प्राप्त होणाऱ्या उत्पन्नावर आपले वैयक्तिक जीवन सुखी व समृद्ध करण्याचा प्रयत्न करतात. लोकहिताच्या दृष्टीने कार्य करणारे अभिजन यांनाही काही सुखसोयी व सवलती प्राप्त झालेल्या असतात. पण ह्या सर्व सुखसोयी आणि सवलतींचा उपयोग हे अभिजन लोकांच्या हिताच्या दृष्टीनेच करतात.

पूर्वी अभिजन हे श्रेष्ठ जाती व कुलीन घराणे ह्यातून निर्माण होत असत. पण लोकशाही स्वरूपाच्या समाजव्यवस्थेत समाजातील सर्वच लोकांना अभिजन वर्गात प्रवेश मिळविण्याची संधी प्राप्त झालेली आहे. अभिजनांचा वर्ग अशा रीतीने बदलणारा वर्ग असतो. जुना अभिजन वर्ग नाहीसा होऊन त्याची जागा नवीन अभिजन वर्ग घेत असतो. अर्थात हे सर्व समाजातील परिस्थितीवर अवलंबून आहे. अभिजन वर्गातील भरतीची प्रक्रिया सर्व समाजात सारखीच असते असे नाही. जन्म, शैक्षणिक पात्रता, धनसंचय, राजकीयदृष्ट्या महत्त्वाचे असलेल्या साधनसामुग्रीचा स्त्रोत व व्यक्तिमत्त्व ह्या गोष्टी अभिजनांच्या वर्गात प्रवेश प्राप्त करण्याच्या दृष्टीने साह्यभूत ठरू शकतात. तर या आधारावरच परंपरावादी व जुन्या समाजात 'अभिजन' ठरविले जात असत. तसेच त्यांना त्यानुसारच समाजात मानसन्मान, दर्जा आणि प्रतिष्ठा मिळत असे. जन्म, धर्म, जाती व इतर काही गोष्टी या आधारावरही अभिजनांची निर्मिती होऊ शकते. भारतात इंग्रजांचे राज्य

असताना इंग्रजी शिकलेले आणि पाश्चात्य संस्कृतीने संस्कारीत झालेले लोक हे अभिजन म्हणून समजले गेले. काँग्रेसच्याही आरंभीच्या काळात असेच अभिजन होते. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर नवीन प्रकारचा अभिजन वर्ग निर्माण झालेला आहे. सत्ता संपादनाच्या कार्यात यशस्वी ठरलेले लोक आज अभिजन म्हणून ओळखले जात आहेत. तर समाजातील वरिष्ठ नेते व जनता ह्यातील दुवा म्हणजे अभिजन होय.

सद्यकाळात अभिजन वर्ग पुढील विविध स्वरूपात आढळून येतो.

१. **सत्ताधारी अभिजन (Ruling Elite)** थेट सत्तेत असलेले लोक, जसे की पंतप्रधान, मुख्यमंत्री, मंत्री, खासदार आणि आमदार.

२. **प्रशासकीय अभिजन (Bureaucratic Elite)** वरिष्ठ प्रशासकीय अधिकारी, सचिव, पोलीस अधिकारी व न्यायपालिकेतील अधिकारी, जे धोरण राबवतात.

३. **आर्थिक अभिजन (Economic Elite)** उद्योगपती, मोठे व्यापारी आणि कॉर्पोरेट क्षेत्रातील मोठे गुंतवणूकदार जे आर्थिक धोरणांवर प्रभाव टाकतात.

४. **बौद्धिक अभिजन (Intellectual Elite)** तज्ज्ञ, विचारवंत, लेखक, शिक्षणतज्ज्ञ, संशोधक जे समाजातील विचारप्रवाह घडवतात.

५. **माध्यम अभिजन (Media Elite)** वृत्तपत्रे, टीव्ही चॅनेल्स, सोशल मीडिया आणि इतर माध्यमांमध्ये प्रभाव असणारे लोक, जे लोकमत घडवण्यास मदत करतात.

६. **लष्करी अभिजन (Military Elite)** लष्करप्रमुख, संरक्षण क्षेत्रातील अधिकारी, जे राष्ट्राच्या सुरक्षेसंबंधी महत्त्वाचे निर्णय घेतात.

क) राजकीय अभिजनाची वैशिष्ट्ये –

राजकीय अभिजनाची ठळक वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. राजकीय अभिजनाकडे सार्वभौमत्व आणि दंडशक्ती असते. त्या आधारावर शासितावर राज्य करीत असतात.

२. राजकीय अभिजनाकडे विशिष्ट पात्रता, विविध गुण, कौशल्ये व निर्णयक्षमता असते. त्या आधारावर राजकीय अभिजन बहुसंख्याकापासून अलिप्त राहून बहुसंख्याकावर शासन (राज्य) करत असतात.

३. राजकीय अभिजन बनण्याची स्पर्धा खुली असते. या स्पर्धेचा वापर करून कनिष्ठ व निम्न अभिजन समानतेच्या आधारावर स्पर्धेत सहभागी होऊन उच्च स्थान प्राप्त करू शकतात.

४. राजकीय अभिजनाची सत्ता कायदेशीर स्वरूपाची असते. या सत्तेच्या जोरावर ते राजकीय व्यवस्थेची अधिमान्यता टिकवून ठेवत असतात.

५. राजकीय अभिजनाचे स्थान जन समर्थनावर अवलंबून असते. हे समर्थन अस्थायी स्वरूपाचे असते. सत्तांतराच्या विविध मार्गाच्या माध्यमातून हा जनाधार केव्हाही कमी होऊ शकतो. ही अनामिक भीती राजकीय अभिजनांना असते.

६. राजकीय अभिजनांना बल प्रयोगाचा वापर करण्याचा कायदेशीर अधिकार प्राप्त असतो. त्यांनी घेतलेल्या निर्णयाना विरोध होत असेल तर ते बलाचा वापर करू शकतात.

७. राजकीय अभिजन हा समाजातील अधिक सन्मान व प्रतिष्ठा प्राप्त गट असतो. तो राजकारणात नियमितपणे सक्रिय असतो. सत्तेपासून मिळणारे सर्व लाभ आणि फायदे या वर्गाला विनासाय मिळत असतात.

८. राजकीय परिवर्तन आणि राजकीय क्रांतीमुळे राजकीय श्रेष्ठीजनाचे अभिसरण होत असते.

अशी राजकीय अभिजनांची विविध वैशिष्ट्ये दिसून येतात.

३.२.४. राजकीय अभिजनांची निर्मिती व त्यासंबंधीचे सिद्धांत (मोस्का व पॅरेटो) –

सर्वसाधारणपणे अभिजनांची निर्मिती कशी होते? तसेच अभिजनांसंबंधी मोस्का व पॅरेटो यांनी मांडलेल्या सिद्धांताचे विवेचन पुढीलप्रमाणे आहे.

अ) अभिजनांची निर्मिती व त्यासंबंधीचे सिद्धांत –

अभिजन या संकल्पनेबाबत अनेक विचारवंतांनी सिद्धांत मांडलेले आहेत. मूलत: समाजात जो वर्ग सत्ता गाजवितो त्यास अभिजन असे म्हणतात. पारंपारिक काळातही विविध विचारवंतानी अभिजनांचे सिद्धांत मांडले आहेत. ते सिद्धांत व त्याच्या निर्मितीचा आढावा पुढीलप्रमाणे आहे.

१) प्लेटोने सामाजिक अधिक्याच्या आधारावर अभिजनांचा सिद्धांत मांडला. प्लेटोच्या आदर्श राज्यातील शासकांचा वर्ग हा सामाजिक अधिक्याच्या आधारावर निर्माण झालेला वर्ग आहे.

२) सामाजिक कराराच्या सिद्धांतानुसार अभिजनांच्या निर्मितीचा सिद्धांत मांडण्यात आला, परंतु हा करार दोन असमान अशा पक्षांमधील आहे. काही लोक आदेश देणारे व इतर त्यानुसार वागणारे असे दोन असमान पक्ष त्यामध्ये होते.

३) शक्ती सिद्धांताच्या आधारावर अभिजनांच्या निर्मितीचा सिद्धांत मांडला गेला आहे. शारीरिक बलाच्या दृष्टीने श्रेष्ठ असलेली व्यक्ती इतर लोकांवर आपली सत्ता प्रस्थापित करून त्या लोकांच्या व्यवहारावर नियंत्रण ठेवण्याचा अधिकार धारण करीत असते. 'बळी तो कान पिळी' या न्यायानुसार अभिजनांची निर्मिती झाली असे या सिद्धांताचे म्हणणे आहे.

४) राज्याच्या राज्यकारभाराची जबाबदारी पार पाडण्याची क्षमता ज्या लोकांमध्ये असते, अशा लोकांना समाजात श्रेष्ठ स्थान प्राप्त होते. म्हणजे हे श्रेष्ठ स्थान त्यांच्याजवळ असलेल्या गुणांमुळे मिळालेले असते.

वरील चारही सिद्धांत पारंपारिक स्वरूपाचे आहेत. अभिजनांचा वर्ग हा समाजात श्रेष्ठ मानला जातो. समाजातील नैतिक व भौतिक श्रेत्रातील जबाबदारी पार पाडण्याची क्षमता काही लोकांमध्येच असू शकते. असेच लोक त्या समाजातील मूल्ये आणि भूतकालीन यश सुरक्षित ठेवू शकतात. अशी मूल्ये व यश या आधारावर त्या समाजाला संरक्षण मिळत असते. समाजातील ही मूल्ये व यश सुरक्षित ठेवणाऱ्या लोकांना सत्ता, सवलती आणि सोयी मिळत होत असतात. उदा. भौतिक क्षेत्रात काही लोक उद्योगधंदे सुरु करण्याच्या दृष्टीने पात्र असतात. तर सर्वसाधारण जनता आपणहून काम करीत नाही. त्यांना एक प्रकारची चालना द्यावी लागते व हे काम काही लोकच म्हणजे अभिजन करीत असतात. अभिजनांसंबंधी असा एक दृष्टिकोण मांडण्यात आलेला आहे.

आधुनिक काळात गुणवत्ता व लोकशाहीच्या आधारावर अभिजनांचे सिद्धांत मांडले आहेत. गुणवत्तेवर आधारित अभिजनांच्या सिद्धांतानुसार मनुष्य हा विवेकशील प्राणी आहे. तो आपल्या ठिकाणी असलेली निर्णयशक्ती अशा लोकांना प्रदान करतो की, जे कुशल व बुद्धिमान आहेत. असे लोक त्यांच्या ठिकाणी असलेल्या गुणवत्ता या आधारावर समाजात श्रेष्ठ स्थान प्राप्त करतात. अभिजनांचा हा आधुनिक दृष्टिकोण होय. तो सामाजिक बदलांशी संबंधित असलेला दिसतो. तसेच आधुनिक काळात दुसरा महत्वाचा अभिजनासंबंधीचा दृष्टिकोण मांडण्यात आला. त्याचा आधार लोकशाही हा आहे. लोकशाही राजकीय व्यवस्थेत राज्यकर्ते हे लोकांकडून निवडले जातात. त्यांची निवड काही विशिष्ट काळाकरिता असते. अशा राज्यकर्त्यांना काही खास सोयी-सुविधा व सवलती मिळतात. हा अभिजनांचा वर्ग लोकशाहीच्या तत्त्वानुसारच निर्माण होतो. हे राज्यकर्ते सनदशीर मार्गाने निर्माण केले जातात आणि ते आपल्या कार्याबाबत लोकांना जबाबदार असतात. त्यामुळे अभिजनांची संस्था ही लोकशाही तत्त्वाच्या विरूद्ध न काम करता ती लोकशाही पद्धतीने काम पाहत असते. अभिजनाच्या निर्मितीविषयी तिसरा महत्वाचा सिद्धांत लिस्ली लिपसन यांनी सिद्धांत सांगितला आहे. त्यांच्या मते, प्रत्येक व्यवस्थेमध्ये सत्तेवर राहणारा गट आपण सत्तेवर राहण्यास कसे लायक किंवा योग्य आहोत हे सांगण्यासाठीच काही आधार व तत्त्वे ह्यांचे सतत समर्थन करत असतो. त्यांनाच अभिजन निर्मितीचे आधार असे म्हणतात. लिपसन यांच्या मते, लष्करी शक्ती, संपत्ती, विशिष्ट घराण्यात झालेला जन्म, वय, धर्म, ज्ञानाची व अनुभवाची परिपक्वता, संस्कृती, राजकीय पक्ष आणि लोकमताची निर्मितीची क्षमता या तत्वाच्या आधारावर अभिजनांची निर्मिती होत असते.

ब) पॅरेटो व मोस्का यांचे राजकीय अभिजनांसंबंधी विचार व सिद्धांत –

अभिजनांची संस्था ही कायम स्वरूपाची असली तरी अभिजनांचे स्वरूप हे नेहमी कायमच असते असे नाही. त्यात वेळोवेळी बदल होतो. अभिजनाचा हा जो फेरबदल होतो त्यालाच अनुसरून पॅरेटो आणि मोस्का यांनी आपले सिद्धांत व विचार मांडले आहेत.

i) पॅरेटोचा अभिजन सिद्धांत –

पॅरेटोने समाजातील खालच्या स्तरावरील व्यक्ती आपल्या विशिष्ट गुणांच्या आधारावर श्रेष्ठ स्थान प्राप्त करते व श्रेष्ठ स्थानावर असलेली व्यक्ती तिच्यात अवगुण निर्माण झाल्यामुळे आपले श्रेष्ठ स्थान गमावते.

अशा पद्धतीचा 'गुणवत्ता' या घटकाच्या आधारावर पॅरेटो याने अभिजनातील फेरबदलासंबंधीचा सिद्धांत मांडला आहे. म्हणजे पॅरेटोने गुणवत्तेला जास्त महत्त्व दिले आहे. पण समाजात आपणाला कधी कधी असेही पाहावयास मिळते की पात्रता, गुणवत्ता आणि योग्यता नसतानासुद्धा असे लोक श्रेष्ठ स्थानी विराजमान झालेले दिसतात. श्रेष्ठजनांचा विचार करताना पॅरेटोने श्रेष्ठजनांचे चार वर्ग पाडून व त्या आधारावर फेरबदलाची कल्पना मांडली आहे. हे चार वर्ग पुढीलप्रमाणे आहेत.

अ) राजकीयदृष्ट्या समर्थ आहेत म्हणून राजकीय लाभ प्राप्त करण्यास पात्र असणारा वर्ग.

ब) राजकीयदृष्टया समर्थ नाहीत पण राजकीय लाभ प्राप्त करीत असणारा वर्ग.

क) राजकीयदृष्ट्या समर्थ पण राजकीय लाभापासून वंचित असणारा वर्ग.

ड) राजकीयदृष्टया समर्थ नाहीत, म्हणून राजकीय लाभही मिळत नसणारा वर्ग.

वरील चार वर्ग लक्षात घेतल्यानंतर फेरबदलाची समस्या फक्त गरीब वर्गातील म्हणजे 'ब' व 'क' ह्या वर्गातील लोकांपुरतीच निर्माण होते. 'अ' वर्गातील लोकांच्या बाबतीत फेरबदलाची समस्याच नाही. कारण या लोकात आवश्यक ते राजकीय गुण आहेत. तर 'ड' वर्गातील लोकांच्या बाबतीत ही समस्याच निर्माण होत नाही. कारण त्यांच्यात आवश्यक ते गुणच नाहीत. 'ब' वर्गातील लोक राजकीय गुण नसतानाही राजकीय श्रेष्ठ स्थान प्राप्त करून बसले असतात. पॅरेटोच्या मते, 'क' वर्गातील लोकात गुणवत्तेच्या आधारावर फेरबदल होत राहिला तर राजकीय व्यवस्था स्थिर स्वरूपाची राहू शकते. त्यात जर अडथळा निर्माण झाला तर सामाजिक आणि राजकीय जीवनाचे संतुलन बिघडण्याचा संभव असतो. परिणामी समाजाचा विकास मंदावल्यासारखा होतो. अभिजनातील फेरबदलाचा प्रश्न सामाजिक व राजकीय स्थिरता याच्याशी फार निगडीत स्वरूपाचा आहे, म्हणून सामाजिक व राजकीय स्थिरतेच्या दृष्टीने गुणवत्तेच्या आधारावर श्रेष्ठजनांतील फेरबदल मुक्त असायला पाहिजे. अशा पद्धतीच्या अभिजन सिद्धांताची मांडणी पॅरेटोने केली आहे.

पॅरेटोच्या मते, अभिजन गट हा स्थिर राहत नाहीत. त्यात सातत्याने बदल होत असतो. तो बदल म्हणजे जुन्या अभिजन गटाची जागा नवीन गट घेतो, पण सत्ता नेहमीच मोजक्या लोकांच्याच हातात राहते. तर लोकशाहीमध्ये जरी मतदानाद्वारे सत्ता बदल होत असली, तरी वास्तविक सत्ता काही प्रभावशाली नेते आणि नोकरशाही यांच्याच हातात असते. पॅरेटोने अभिजनांचे संभावनाशील व संरक्षणवादी असे दोन प्रकार केले आहेत. त्याच्या मते, संभावनाशील अभिजन हे धोरणात्मक, दूरदृष्टी असलेले व बुद्धिमान असतात. ते समाजात नवे विचार रुजवत असतात. तर संरक्षणवादी अभिजन हे विद्यमान सत्ता टिकवून ठेवण्याचा प्रयत्न करतात. ते बदलांना नेहमी विरोध करतात. म्हणजे पॅरेटोने लोकशाही म्हणजे फक्त 'अभिजन बदलण्याचा एक मार्ग किंवा साधन' मानले आहे.

ii) मोस्काचा अभिजन सिद्धांत –

मोस्का याने अभिजनातील फेरबदलासंबंधी विचार मांडले आहेत. समाजाचा जसजसा विकास होत जातो, तसतसे त्यात नवीन वर्ग व हितसंबंध निर्माण होतात. नव्याने निर्माण झालेले हे वर्ग स्वाभाविकच समाजात श्रेष्ठ स्थान मिळविण्याचा प्रयत्न करतात. ते प्रस्थापित अभिजनांना पदच्यूत करून त्याचे स्थान ग्रहण करण्यासाठी नेहमी धडपडत असतात. म्हणजे कार्ल मार्क्सच्या मताप्रमाणेच मोस्का याचेही मत आहे. परंतु मोस्का यांचे हे मत पॅरेटोच्या मतापेक्षा जास्त व्यापक स्वरूपाचे आहे. अभिजनातील फेरबदल केवळ पॅरेटो ज्या पद्धतीने म्हणतात, त्यानुसारच होतो असे नाही. त्याला आणखी काही आयाम आहेत असे मोस्का यांचे म्हणणे आहे. पुढे जावून मोस्का असेही म्हणतात की, समाज हा गतीशील आहे व त्याच्या विकासात नवीन वर्ग आणि नवीन हितसंबंध निर्माण होतात. हे नवीन वर्ग व त्यांचे हितसंबंध प्रस्थापित अभिजनांना आव्हान देत असतात. तसेच त्यांचे स्थान प्राप्त करण्याचा प्रयत्न करत असतात. कार्ल मार्क्सची वर्गसंघर्षाची कल्पना अशाच स्वरूपाची आहे, ती मोस्का याना मान्य असलेली दिसते. मात्र मोस्काच्या मतानुसार ही प्रक्रिया सतत चालू राहते आणि मार्क्सच्या मताप्रमाणे कामगारांची हुकुमशाही स्थापन होऊन ती थांबते. एकूणच मोस्का यांच्या मते, कोणत्याही समाजात लोक शासक व शासित या दोन गटांमध्ये विभागलेले असतात. एक म्हणजे जे सत्ता सांभाळतात आणि निर्णय घेतात ते शासक आणि दुसरा म्हणजे जे या निर्णयांना मान्य करतात आणि त्यांचे पालन करतात असे शासित होय. तर सत्ता नेहमीच एका विशिष्ट गटाच्या हातात केंद्रित असते आणि सामान्य जनता त्यात सहभागी होऊ शकत नाही. दुसरीकडे अभिजन वर्गाकडे संघटनात्मक कौशल्य, राजकीय युक्ती आणि प्रशासनिक ज्ञान असल्यामुळे ते आपली सत्ता टिकवून ठेवतात.

थोडक्यात अभिजनातील फेरबदलाची कल्पना पॅरेटो व मोस्का ह्या दोघांनाही मान्य आहे. परंतु पॅरेटोची कल्पना ही व्यक्तिप्रधान स्वरूपाची आहे, तर मोस्काची कल्पना ही समाजाभिमुख आहे. पॅरेटो हा आपल्या कल्पनेत व्यक्तीच्या गुणवत्तेला फार महत्त्व देतो. तर मोस्का हे समाजातील वर्ग व हितसंबंध ह्यात होणाऱ्या फेरबदलांना जास्त महत्त्व देतात. यावरून पॅरेटो व मोस्का यांच्या विचारांचे तुलनात्मक अध्ययन करता येते.

पॅरेटो व मोस्का यांच्या विचारांचे तुलनात्मक अध्ययन

घटक		पॅरेटो	मोस्का
सत्तेची संकल्पना	⇨	सत्ता एका गटाकडून दुसऱ्या गटाकडे स्थानांतरित होते.	सत्ता कायम काही मोजक्या लोकांच्या हातात राहते.
शासक शासित संबंध	⇨	अभिजन गट सतत बदलत राहतो.	समाजात शासक आणि शासित असे दोन गट असतात.
लोकशाही	⇨	लोकशाही म्हणजे अभिजन गट बदलण्याचा मार्ग किंवा साधन आहे.	लोकशाहीतही सत्ता अभिजनांच्याच हातात राहते.
महत्त्वाची (गाभा) संकल्पना	⇨	अभिजन गटाचे सातत्याने पुनरुत्थान होते.	सत्ता आणि प्रशासन हे नेहमी काही लोकांच्याच हातात राहते.

वरील तक्त्यावरून मोस्का व पॅरेटो या दोघांच्या विचारांची मांडणी व तुलना लक्षात येते. परंतु खरे तर मोस्का व पॅरेटो या दोघांनीही अभिजनवादाची संकल्पना मांडून लोकशाही व्यवस्थेवर प्रश्नचिन्ह उपस्थित केले. त्यांच्या मते, खऱ्या अर्थाने जनता कधीच सत्तेवर येत नाही, तर काही मोजके लोकच समाजावर नियंत्रण ठेवतात. आधुनिक राजकीय व्यवस्थेतही त्यांच्या विचारांना पुष्टी देणारे अनेक दाखले आढळतात. उदा. राजकीय घराणी, औद्योगिक लॉबिंग आणि प्रसारमाध्यमांचे नियंत्रण इत्यादी होय. थोडक्यात वरील बाबींमुळे लोकशाहीच्या नावाखाली सत्ता काही मोजक्याच व्यक्तींनी आपल्या हाती केंद्रित केली आहे, हा मोस्का व पॅरेटो यांचा अभिजनवादी विचार आजही महत्त्वाचा ठरतो.

समारोप

मोस्काच्या मते, प्रत्येक समाजात राजसत्ता ही अल्पजन सत्ता असते. शासन प्रकार कोणताही असो सत्ता अखेर मूठभर लोकांच्या हाती असते आणि ते समर्थनीय व समाजहितासाठी योग्य असते. सत्तेचे फार विस्तृत विभाजन होता कामा नये. लोकशाहीत अभिजनांच्या हातात सत्ता एकवटणे हे खरे असले तरी सत्तेच्या संगोपन व संरक्षणाची अंतिम जबाबदारी अभिजनाकडे असते हे देखील तेवढेच महत्त्वपूर्ण आहे. तर समाजाच्या बदलत्या स्वरूपामुळे नवीन प्रकारचा अभिजन वर्ग सत्तेवर येतो असे मोस्का व पॅरेटो ह्यांनी स्पष्ट केले. व्यवस्थापकीय अभिजन उद्योगधंद्यांचे सामर्थ्य आणि नियंत्रण अशा अभिजनांकडे असते. उद्योगधंद्याचे राष्ट्रीयीकरण केले म्हणजे त्यांना राजकीय पदे मिळतात. उदा. भारतात संस्थानांचे विलीनीकरण झाल्यावर अनेक संस्थानिकांना राज्यपाल आणि मंत्रिपदे देण्यात आली होती, अशा रीतीने राजकीय अभिजन निर्मितीचे विविध आधार मोस्का व पॅरेटो यांनी मांडले आहेत.

स्वयं अध्ययन प्रश्न क्रमांक २

रिकाम्या जागी योग्य पर्याय निवडा.

१. राजकीय संघर्षाच्या निराकरणात ज्या विशिष्ठ लोकांच्या पसंतीनुसार सातत्याने निर्णय घेतले जातात अशा आकाराने लहान असलेल्या नियंत्रक गटास अभिजन असे म्हणतात. असे प्रतिपादन .... यांनी केले.

अ. रॉबर्ट ढाल ब. पॅरेटो क. दुवर्जर ड. रॉबर्ट लेन

२. गुणवत्ता या आधारावर .... याने श्रेष्ठजनातील फेरबदलासंबंधीचा सिद्धांत मांडला आहे.

अ. सिडने व्हर्बा ब. पॅरेटो क. मोस्का ड. डेव्हिड ईस्टन

३. समाजातील वर्ग व हितसंबंध ह्यात होणाऱ्या फेरबदलांना गुणवत्तेपेक्षा जास्त महत्त्व .... यांनी दिले.

अ. रॉबर्ट लेन ब. आल्मंड व पॉवेल क. मोस्का ड. लिस्ली लिपसन

३.३. सारांश

राजकीय सहभाग ही साधारण संकल्पना वाटत असली तरी प्रत्यक्षात ती गुंतागुंतीची आहे. विविध राज्यव्यवस्थांत, समाजात आणि समाजाच्या विभिन्न स्तरात राजकीय सहभागाचे प्रमाण व पातळ्या वेगवेगळ्या आहेत. खरेतर लोकशाही शासनप्रणाली अधिक शक्तीशाली आणि मजबूत बनविण्यासाठी राजकीय सहभागाची गरज असते. त्याशिवाय राजकीय संस्कृती, राजकीय विकास, राजकीय भरती, राजकीय सामाजीकरण इत्यादी संकल्पनाना भक्कम आधार उपलब्ध करून देण्यासाठी देखील राजकीय सहभागाची आवश्यकता असते. तर आधुनिक काळात राजकीय सहभागाचे क्षेत्र वाढत चाललेले आहे. सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक परिवर्तनातून राजकीय सहभाग वाढत आहे. राजकीय सहभागाच्या वाढत्या प्रमाणातून राजकीय प्रक्रियेत गुणात्मक व दर्जात्मक बदल होत आहेत. राज्याचे वाढते कार्यक्षेत्र, कल्याणकारी राज्याची संकल्पना, विस्तृत प्रमाणात राजकीय हक्कांची उपलब्धता यामुळे राजकीय सहभागाचे प्रमाण वाढल्याचे दिसून येते. त्यातून राजकीय सहभाग संकल्पनेच्या अभ्यासाचे महत्त्व आधुनिक काळात वाढलेले आहे.

दुसऱ्या बाजूला अभिजनाच्या सिद्धांताचा अभ्यास करता असे दिसून येते की, समाजात एक असा अल्पसंख्य गट असतो. त्यांच्या हाती बुद्धी, सत्ता, संपत्ती, शिक्षण व प्रभाव एकवटलेला असतो. म्हणजे या अल्पसंख्य (अभिजन) गटाची सामाजीक मिरासदारी प्रस्थापीत होते. राज्यशास्त्रात सत्ता कशी आकार घेते व ती कशी विभागली जाते याचे अध्ययन केले जाते, मात्र प्रत्यक्षात सत्ताधारक कोण आहेत ? याचा अभ्यास करणे आवश्यक असते. म्हणून बहुतेक राज्यशास्त्रज्ञांनी समाजातील सत्ता संरचनेच्या सर्वसमावेशक अध्ययनाकडे लक्ष दिले आहे. त्यामुळे आपोआप अभिजनाच्या अध्ययनास महत्त्व प्राप्त झाले आहे. या अभिजनाच्या अभ्यासात दोन प्रकारची विचारसरणी आढळून येते. प्रथम प्रकारचे विचारंवत लोकशाही व्यवस्थेत अभिजन कोण असतात व त्याच्यावर कोणाचे नियत्रंण असते फक्त याचाच अभ्यास करतात. ते अभिजनावर शासितांचे नियंत्रण मान्य करतात. शासितांनी शासकास अधिमान्यता दिली नाही तर अभिजनाची सत्ता प्रभावहीन बनते. म्हणजे प्रथम प्रकारचे विचारवंत हे वस्तुनिष्ठ पद्धतीने अभिजन या संकल्पनेचा अभ्यास करतात. दुसऱ्या प्रकारचे विचारवंत अभिजन संकल्पनेचा वस्तुनिष्ठरीत्या अभ्यास न करता अभिजन सिद्धांताचे समर्थन करताना दिसतात.

३.४. पारिभाषिक शब्द व शब्दार्थ.

१. **राजकीय सहभाग** – नागरिकांचा किंवा विशिष्ट गटांचा राजकीय प्रक्रियेत सहभाग.

२. **राजकीय क्रिया** – समाजातील राजकीय घडामोडी, निर्णय व बदल घडवून आणण्यासाठी जनतेने केलेली कृती

३. **राजकीयीकरण** – कोणत्याही सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक किंवा व्यक्तिगत विषयाला राजकीय संदर्भ देणे आणि त्याचा वापर राजकीय उद्दिष्टांसाठी करणे.

४. **राजकीय पर्यावरण** – कोणत्याही देशातील किंवा संस्थेतील राजकीय परिस्थिती, धोरणे, कायदे आणि प्रशासनाचे स्वरूप.

५. **राजकीय अभिजन** – राजकारणातील निवडक व्यक्तींचा असा गट की जो उच्चभ्रू किंवा सत्ताधारी वर्ग असतो. जो सत्ता, संपत्ती व प्रभावाच्या जोरावर निर्णय प्रक्रियेवर नियंत्रण ठेवतो.

६. **अल्पसंख्य** – संख्येच्या दृष्टीने कमी किंवा मोजके लोक, अल्पजन.

३.५. स्वयं अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

स्वयं अध्ययन प्रश्न क्रमांक १ ची उत्तरे

१. अ. रॉबर्ट ढाल २. ड. डेव्हिड ईस्टन ३. क. रूश व अ‍ॅल्थॉफ

स्वयं अध्ययन प्रश्न क्रमांक २ ची उत्तरे

१. अ. रॉबर्ट ढाल २. ब. पॅरेटो ३. क. मोस्का

३.६ सरावासाठी स्वाध्याय

अ) दीर्घोत्तरी प्रश्न

१. राजकीय सहभाग म्हणजे काय? ते सांगून राजकीय सहभागाचे स्वरूप आणि पातळ्या विशद करा.

२. राजकीय अभिजन ही संकल्पना स्पष्ट करून तिचे स्वरूप विशद करा.

३. राजकीय अभिजन म्हणजे काय? पॅरेटो व मोस्का यांचे सिद्धांत स्पष्ट करा.

ब) टिपा लिहा.

१. मिलब्रेथ प्रणित राजकीय सहभागाचा आकृतीबंध.

२. राजकीय सहभागाचे महत्त्व.

३. राजकीय अभिजनाची वैशिष्ट्ये.

४. पॅरेटो व मोस्का यांच्या अभिजन सिद्धांताचे तुलनात्मक विश्लेषण.

३.७. अधिक वाचण्यासाठी पुस्तके.

१. Dahl R. A, Modern Political Analysis, Prentice Hall of India, New Delhi, 1965.

२. डॉ. वाबळे दत्तात्रेय, डॉ. पाटील महेंद्र, आधुनिक राजकीय विश्लेषणाचा परिचय, प्रशांत पब्लिकेशन जळगाव, २०२१.

३. प्रा. घांगरेकर चिं. ग, आधुनिक राजकीय विश्लेषण, विद्या प्रकाशन नागपूर, २०१२.

४. डॉ. भोळे भा. ल, राजकीय विश्लेषण, पिंपळापुरे बुक डिस्ट्रीब्युटर्स, नागपूर, २००८.

५. मुठाळ राम, राजकीय सिद्धांत आणि राजकीय विश्लेषण, अंशुल पब्लिकेशन, नागपुर, २००६.

६. ठाकरे एस. बी., आधुनिक राजकीय विश्लेषण, विद्या प्रकाशन नागपूर, २०१०.

७. प्रा. आवारी विलास, प्रा. देवरे सुरेश, आधुनिक राजकीय विश्लेषण, डायमंड प्रकाशन पुणे.

❑❑❑

घटक ४
राजकीय विकास आणि राजकीय आधुनिकीकरण

अनुक्रमणिका

४.० उद्दिष्टे

४.१ प्रास्ताविक

४.२ विषय विवेचन

    ४.२.१ राजकीय विकास आणि राजकीय आधुनिकीकरण : अर्थ, स्वरूप

    ४.२.२ लुसियन पाय यांचे ''राजकीय विकासाचे प्रारुप''

    ४.२.३ डेव्हिड ॲपर यांचा विकसनशील देशांचा नमुना

    ४.२.४ सॅम्युअल हंटिंग्टनचा विकास आणि आधुनिकीकरणाचा सिध्दांत

४.३ सारांश

४.४ स्वयं अध्ययन प्रश्न

४.५ सरावासाठी स्वाध्याय

४.६ अधिक वाचनासाठी संदर्भ ग्रंथ

४.० उद्दिष्टे

१. राजकीय विकास आणि राजकीय आधुनिकीकरण या संकल्पनाचा अर्थ आणि स्वरुप समजून घेणे.

२. राजकीय विकास आणि राजकीय आधुनिकीकरणाची ठळक वैशिष्टे समजून घेणे.

३. लुसियन पाय यांच्या राजकीय विकासाच्या प्रारुपा संदर्भात चर्चा करणे.

४. डेव्हिड ॲप्टर यांनी तिसऱ्या जगातील राजकीय व्यवस्थेच्या संदर्भात केलेल्या राजकीय विकासाची चर्चा करणे.

५. सॅम्युअल हंटिंग्टन यांच्या राजकीय विकास आणि आधुनिकीकरण सिध्दांताचे विश्लेषण करणे.

४.१ प्रस्तावना :

१७६०-१८३० मधील औद्यौगिक क्रांती आणि फ्रान्समधील (१७८९-१७९४) च्या क्रांतीचा परिणाम म्हणून आधुनिकीकरण या संकल्पनेकड पाहता येईल. आधुनिकीकरणाची सुरुवात खरेतर सर्वप्रथम इंग्लड मध्ये सुरू झाले. जेव्हा अमेरिकेने सर्व क्षेत्रात स्वत:चे आधुनिकीकरण सुरु केले, तेव्हा या प्रक्रियेला

पाश्चिमात्यीकरण म्हटले गेले. जेव्हा आशिया, आफ्रिका आणि लॅटिन अमेरिकेतील विकसनशील देशांनीही स्वत:चे औद्योगिकरण करुन आधुनिक तंत्रज्ञानाचा अवलंब करुन सामाजिक आणि आर्थिक क्षेत्रात स्वत:ला काळाच्या बदलत्या गरजांशी जुळवून घेणास सुरुवात केली तेव्हा ही प्रक्रिया राजकीय विकास आणि आधुनिकीकरण म्हणून ओळखली जाऊ लागली. राजकीय विकास आणि आधुनिकीकरण ही सर्व क्षेत्रांतील बदलांची प्रक्रिया आहे आणि सामाजिक परिवर्तनाचे संकेत आहे.

आधुनिकीकरण आणि राजकीय विकास एकत्र वाटचाल करतात. आधुनिकीकरणामुळेच राजकीय विकास होतो यात शंका नाही. राजकीय विकास हा आधुनिकीकरण या संकल्पना अंतिमतः विश्लेषणात एकमेकांमध्ये विलीन होतात. यातील फरकाची संपूर्ण समस्या अस्पष्टतेने आणि मूळ, अडचणीनी भरलेली आहे. दोघेही तीव्र फरक दाखवण्याऐवजी एकमेकांमध्ये मिसळतात. त्यामुळे ते परस्परविरोधी न राहता योगदान देणारे आणि एकमेकांना पूरक आहेत.

४.२ विषय विवेचन

४.२.१ राजकीय विकास आणि आधुनिकीकरण : अर्थ व स्वरुप

प्रबोधनोत्तर काळात युरोपात जे सामाजिक अभिसरण व आर्थिक विकास घडून आला त्याला आधुनिकीकरण अशी संज्ञा आधुनिक राज्यशास्त्रात वापरतात. त्यांच्या मते, आधुनिकीकरण ही एक बहुमुखी प्रक्रिया असून मानसिक, लौकिक, लोकसंख्यात्मक, सामाजिक व आर्थिक या सर्व पातळ्यावर काही लक्षणीय बदल या प्रक्रियेतून घडतात. औद्योगिकरण, नागरीकरण, लोकशाहीकरण, शिक्षण व जनसंचयन-माध्यमांचा प्रसार, ऐहिकरण या सर्व परस्पर निगडीत घडामोडी आधुनिकीकरणाशी संलग्न असतात. प्रत्येक क्षेत्रात या आधुनिकीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे अपरिहार्यत: काही समस्या उद्भवतात व नवी आव्हाने उभी राहतात. या समस्या सोडवायच्या किंवा ही आव्हाने पेलायची तर राजकीय व्यवस्थेला स्वत:च्या क्षमता वाढवाव्या लागतात. क्षमता वाढवणाच्या प्रक्रियेलाच ''राजकीय विकास'' अशी संज्ञा राज्यशास्त्रज्ञ देतात. अनेक राज्यशास्त्रज्ञ राजकीय विकास आणि राजकीय आधुनिकीकरण संज्ञा समानार्थीच वापरतात. तर ॲप्टरसारखे काही लेखक आधुनिकीकरण हा विकासाचा एक भाग समजतात.

राजकीय विकास या संकल्पनेचे प्रवर्तक जगाची विभागणी ''विकसित राष्ट्रे'' व ''विकसनशील राष्ट्रे'' या दोन गटात करतात. इंग्लंड, अमेरिका ही पहिल्या तर तिसऱ्या जगातील सर्व मागास राष्ट्रे ही दुसऱ्या प्रकारची प्रातिनिधीक उदाहरणे म्हणून ते समोर ठेवतात. सर्व विकसनशील राष्ट्रांना पाश्चिमात्य विशेषत: अमेरिकन आदर्शाच्या दिशेने राजकीय विकासाची वाटचाल करायची आहे हे गृहीत धरुन चालतात. यांच्या मते गेल्या दोन अडीचशे वर्षात विकासाचे जे टप्पे पार करुन अमेरिकेची राजकीय व्यवस्था आजच्या विकासाच्या अवस्थेला आली आहे त्या सर्व टप्प्यांमधून विकसनशील देशांनाही जावेच लागेल. अमेरिकन राज्यव्यवस्थेत असलेली प्रत्येक गोष्ट राजकीय विकासाचे लक्षण आहे असे त्यांना वाटते.

गॅब्रियल आल्मंड व कोलमन संपादीत ''दि पॉलिटिक्स ऑफ डेव्हपिंग एरियाज'' या ग्रंथात विकसात्मक दृष्टिकोनाची पहिली सविस्तर मांडणी केली गेली. राजकीय व्यवस्था या प्रकरणात आल्मंडने प्राथमिक, पारंपारिक व आधुनिक या गटात राजकीय व्यवस्थांचे वर्गीकरण केले आहे. सर्व राजकीय व्यवस्था क्रमाक्रमाने आधुनिकतेकडे वाटचाल करतात. असे गृहीत धरुन त्या वाटचालीलाच आल्मंडने राजकीय विकास असे नाव दिले आहे. या राजकीय विकासाचे निदान आणि मोजमाप केले जाऊ शकते. त्याचप्रमाणे तो राजकीय विकास का व कसा होतो याचा आलेखही काढता येतो. असे आल्मंडचे मत आहे.

राजकीय विकास म्हणजे ''आधुनिकीकरणातून उद्‌भवणाऱ्या समस्यांची सोडवणूक करण्याच्या राजकीय विकासाची व्याख्या करुन १) संरचनांचे भिन्नीकरण २) उप-व्यवस्थांची स्वायत्तता, आणि ३) राजकीय संस्कृतीचे ऐहिकीकरण ही राजकीय विकासाची ठळक लक्षणे आल्मंडने सांगितली आहेत.

ज्या समस्या आव्हानरुपाने राजकीय व्यवस्थेसमोर उभ्या राहतात. त्यांचे वर्गीकरण आल्मंडने पुढील चार प्रकारांत केले आहे.

१) राज्यबांधणीची समस्या :

राज्यबांधणीच्या दृष्टिने राजकीय व्यवस्थेची संपूर्ण समाजावर पकड असणे. ती समाजाच्या तळापर्यंत पोचणे व राजकीय व्यवस्थेला एकत्र ठेवणे तिला शक्य होणे आवश्यक असते. राजकीय नियंत्रण करणाऱ्या आणि कारभारासाठी लागणारी साधनसामग्री समाजाकडून वसूल करणाऱ्या यंत्रणा त्यासाठी उभारण्याची आवश्यक असते. नोकरशाहीची पोलादी चौकट निर्माण करुन आणि लोकांमध्ये आज्ञापालनाची अभिवृत्ती जोपासून राज्यबांधणी शक्य होते. हे आव्हान प्रचंड मोठे असते.

२) राष्ट्रबांधणीची समस्या :

राष्ट्रबांधणीची समस्या नागरिकांच्या निष्ठा व बांधीलकी यांच्याशी संबधित असते. लोकांनी आपल्या संकुचित व छोट्या ग्रहांशी असलेल्या निष्ठा व्यापक करुन राष्ट्रनिष्ठ होण्याची गरज असते. या पहिल्या दोन्ही समस्या एकाच वेळी किंवा एका पाठोपाठ दुसरी अशा उद्भवतात.

३) सहभागाची समस्या :

सहभागाची समस्या निर्णय प्रक्रियेमध्ये भाग मिळावा आणि विविध गटाकडून येणाऱ्या दडपणाशी संबधित असते. नवनवे गट जागृत होऊन आपले रास्त हक्क व मागण्या घेऊन त्या मिळविणासाठी पुढे सरसावतात. अशावेळी राजकीय पक्ष, दबावगट, पक्षांतर्गत गट अशा पायाभूत संरचनांच्या द्वारे त्या मागण्याचे सुसूत्रीकरण व अविष्करण झाल्यास अराजक निर्माण न होता त्या पूर्ण करणे राजकीय व्यवस्थेला शक्य होते.

४) वितरणाची समस्या :

वितरणाची समस्या संधी, उत्पन्न व संपत्ती यात आपल्याला रास्त वाटा मिळावा आणि गुणवत्ता व क्षमता यांना मान्यता मिळावी यासाठी येणाऱ्या दडपणाशी संबधित असते. विविध लाभांचे समाजात न्याय

वाटप करुन सर्वांचे कल्याण साधणे. हे कार्य दुष्कर ठरते, कारण मागण्यांची आगते वाढत्या प्रमाणावर येतात आणि राजकीय व्यवस्थेवर त्यांचा प्रचंड ताण पडतो.

वरील संख्यात्मक आव्हाने पेलणाऱ्या क्रमात राजकीय व्यवस्थेची क्षमताही वाढत जाते. तिला एकेका जबाबदारीसाठी एकेक विशिष्ट संरचना उभारावी लागते. व्यवस्थेला स्वत:च्या अंतर्गत रचनांमध्ये फेरबदल करावे लागतात. यातून संरचनांचे भिन्नीकर घडून येते. आणि कार्यात्मक विशेषीकरण होते. राजकीय व्यवस्थेच्या ज्या अनेक उपव्यवस्था असतात. त्यांना त्यांचे स्वंतत्र क्षेत्र आखून देऊन त्यात स्वायत्तपणे कार्य करणाची मुभा द्यावी लागले. त्यातून उपव्यवस्थांची स्वायत्तता अस्तित्वात येते.

राजकीय व्यवस्था आणि तिची राजकीय संस्कृती एकमेकांशी निगडीत असल्यामुळे राजकीय व्यवस्थेत होणाऱ्या बदलांचा परिणाम अपरिहार्यंत: राजकीय संस्कृतीवरही होतो. राजकीय संरचना बदलल्यामुळे राजकीय संस्कृतीचा जो विकास होतो त्याला आल्मंड राजकीय संस्कृतीचे ऐहिकीकरण अशी संज्ञा वापरतो. राजकीय कृती करताना संबधितांनी बुध्दिप्रामाण्यवादी व चिकित्सक दृष्टीचा अवलंब करणे, राजकारण देवाण–घेवाणीवर आधारीत व व्यावहारिक असे होणे. आणि गैरराजकीय प्रवृत्तीपेक्षा निराळ्या अशा राजकीय प्रवृत्ती स्पष्ट स्वरुपात अस्तित्वात येणे असे परिणाम राजकीय संस्कृतीच्या ऐहिकीकरणाचे होतात.

कोणत्याही राजकीय व्यवस्थेच्या विकासाच्या संदर्भात १) तिच्यापुढील समस्यांचे स्वरुप २) तिला उपलब्ध असलेली साधनसामुग्री, ३) परदेशी अर्थसाहायाचा तिच्या कारभारावर होणारा परिणाम ४) राजकीय व्यवस्थेची कार्यप्रणाली आणि ५) राजकीय अभिजनाचा प्रतिसाद या पाच गोष्टी विचारात घेणे आवश्यक असते. असे प्रतिपादन आल्मंड आणि पॉवेल यांनी केले आहे.

राजकीय आधुनिकीकरण अर्थ आणि स्वरुप :

राजकीय आधुनिकीकरण ही एक प्रक्रिया आहे. ती सामाजिक व राजकीय जीवनात अव्याहतपणे चालू असते. समाज हा गतीशील आहे त्यातील लोकांच्या आशा, आकांक्षा कधी स्वत:हून तर कधी कधी इतर बाह्य प्रभावामुळे बदल जातात व त्यानुसार समाजाचा रचना बदलविणाचा प्रयत्न होत असतो. आता हा सतत वाढत जाणारा बदल याला आधुनिकीकरण म्हणता येईल.

समाजात उपलब्ध साधनसामुग्रीचा विचारपूर्वक उपयोग करुन त्याआधारे समाजात नवीन बदल घडवून आणण्याच्या प्रक्रियेलाही आधुनिकीकरण म्हणता येते. पाश्चिमात्य देशाच्या प्रभावाने आणि औद्योगिकरणातून समाजाचे स्वरुप बदलते तेथून आधुनिकीकरणाची प्रक्रिया सुरू झाली असे मानले जाते. आज आधुनिकीकरण म्हणजे पाश्चिमात्यीकरण असा ढोबळ मानाने अर्थ घेतला जातो. अर्थात हा अर्थ पूर्णपणे योग्य नाही. सर्वच क्षेत्रात आधुनिकीकरणाची प्रेरणा पाश्चात्य राष्ट्रांकडून आलेल्या असल्या तरी आधुनिकीकरण म्हणजे पाश्चिमात्यीकरण असे ढोबळमानाने म्हणता येत नाही. आधुनिकीकरणात पश्चिमात्यीकरणापेक्षा व्यापक प्रक्रिया आहे.

राजकीय आधुनिकीकरणाच्या व्याख्या :

आधुनिकीकरण ही संकल्पना संदिग्ध स्वरुपाची असल्याने तिचा नेमक्या भाषेत अर्थ व्यक्त करणे कठीण आहे. आधुनिकीकरण ही सामाजिक व राजकीय जीवनात अखंड चालणारी प्रक्रिया आहे. समाजातील उपलब्ध साधनांचा बुध्दिनिष्ठ उपयोग करुन नवसमाज निर्माण करणे आणि त्यातून समाजाची रचना बदलणाचा प्रयत्न केला जातो. असा सतत होत जाणारा प्रयत्न म्हणजे राजकीय आधुनिकीकरण होय.

१) **रॉबर्ट वार्ड :** आधुनिक समाज निर्माण करणाच्या दृष्टीने उपलब्ध साधनसामुग्रीचे विचारपूर्वक नियोजन आणि यासंबधी जी प्रक्रिया असते त्यास आधुनिकीकरण असे म्हणतात.

२) **हटिंग्टन :** मानवी विचार व क्रिया यासंबधीच्या सर्व क्षेत्रात बदल घडवून आणणारी बहुमुखी प्रक्रिया म्हणजे आधुनिकीकरण होय.

३) **क्लॉद वेल्च :** साधनसामुग्रीच्या विचारपूर्वक वापरावर आधारीत व आधुनिक समाजनिर्मितीचा उद्देश असलेली प्रक्रिया म्हणजे आधुनिकीकरण होय.

राजकीय आधुनिकीकरणाचे स्वरुप :

राजकीय आधुनिकीकरण ही एकाकी घडणारी प्रक्रिया नाही. सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक इ. जीवनाच्या विविध क्षेत्रात व्यापक स्वरुपाचे आधुनिकीरण चालू असते. त्या प्रक्रियेचा अंश आधुनिकीकरण असते. पांरपारिक राजकीय संस्थामध्ये एकाकी बदल होऊ लागतात. हे बदल स्थिर झाले की त्याला राजकीय आधुनिकीकरणाचे स्वरुप प्राप्त होते. उदा. रशियन क्रांतीनंतर हे नवे बदल झाले. ते बदल स्थिर झाल्यानंतर रशियाचे आधुनिकीकरण झाले असे मानले जाऊ लागले. आज आधुनिकीकरणाच्या प्रक्रियेपासून कोणताही देश अलिप्त राहू शकत नाही. काही देशात ही प्रक्रिया संथ गतीने तर काही देशात जलद गतीने असते.

पश्चिमात्य देशांच्या संपर्कातील आशिया व आफ्रिका खंडातील नवीन राज्यात आधुनिकीकरणाची प्रक्रिया सुरु झाली. परंतु विसाव्या शतकातील नवीन राज्यात सुरू असलेली राजकीय आधुनिकीकरणाची प्रक्रियेहून ती भिन्न आहे. युरोपातील उदारमतवादी आणि व्यक्तीवादी विचारसरणीच्या प्रभावाने तेथील आधुनिकीकरणाच्या प्रक्रियेत शासनाचा वाटा व हस्तक्षेप मोठ्या प्रमाणावर दिसून येतो. लुसियन पाय यांच्या मते, युरोपियन देशात राजकीय विकास व आधुनिकीकरणाच्या प्रश्नांची सोडवणूक स्वतंत्र व अलगपणे करता आली परंतु विकसनशील नवीन राज्यात मात्र सर्व प्रश्न एकाच वेळी हाताळावे लागत आहेत. राजकीय आधुनिकीकरण ही एकाकी घडणारी प्रक्रिया नाही. जीवनाच्या विविध क्षेत्रात फार मोठ्या प्रमाणावर आधुनिकीकरण सुरू आहे. त्याचा एक अंश म्हणजे राजकीय आधुनिकीकरण होय. पूर्वापार चालत आलेल्या राजकीय संस्थात एकाकी बदल होऊ लागतात. हे बदल स्थिर झाले की त्यालाच राजकीय आधुनिकीकरणाचे स्वरुप प्राप्त होते.

१) आधुनिकीकरणाच्या साहाय्याने समाजातील निरनिराळे राजकीय प्रश्नाचे विश्लेषण करणे शक्य व सोपे होते. समाजात बदलाचे स्वरुप कोणते हे लक्षात येऊ शकते.

२) विकसित देशांनी आपल्या समोर विकासाच्या दृष्टीने कोणते ध्येय ठेवावे. तसेच हि ध्येय कशी प्राप्त केली जातात. व प्रत्यक्षात ती कितपत साध्य होऊ शकतात हे आधुनिकीकरणाच्या साहाय्याने लक्षात येऊ शकते.

३) समाज कोणत्या दिशेने प्रगत होत आहे. समाजातील सामाजिक, राजकीय व आर्थिक शक्ती कितपत साह्य करीत आहे वा त्यांच्या मार्गात अडचणी निर्माण करीत आहेत. समाजातील अपेक्षित बदल कितपत व किती साध्य होऊ शकेल हे आधुनिकीकरणामूळे जाणून घेता येते.

४) आधुनिकीकरणाच्या प्रक्रियेला भौगोलिक मर्यादा नाही. जगात कोणत्याही भागात तिचा सर्वत्र प्रसार होऊ शकतो. प्रत्येक देशाची पंरपरागत व्यवस्था आहे. त्यानुसार त्या देशांत एक निश्चित स्वरुपाची शक्तीशाली सामाजिक व राजकीय रचना निर्माण झाली असता अशा परिस्थितीत आधुनिकीकरणामुळे तुलनात्मक अभ्यासाला प्रेरणा मिळू शकते.

५) विकसनशील देशाच्या आशा व आकांक्षाची माहिती आधुनिकीकरणामुळे मिळू शकते. या देशात आकांक्षा कशा निर्माण होतात त्या पूर्ण करण्यासाठी कोणते प्रयत्न केले जातात याची माहिती प्राप्त होऊ शकते.

६) आधुनिकीकरणाच्या साहाय्याने विकसित देशातील उपलब्धतेचे स्वरुप लक्षात येऊ शकते. आणि त्याचे मापन करता येते. विकसित देशाचे आधुनिकीकरणाचे उदाहरण समोर ठेवून आपल्या देशाच्या आधुनिकीकरणाचे स्वरुप निश्चित करू शकते.

४.२.२ लुसियन पाय याचे ''राजकीय विकासाचे प्रारुप''

लुसियन पाय यांनी १९६३ मध्ये प्रकाशित ''न्यू आस्पेक्टस् ऑफ पॉलिटिकल डेवलपमेंट'' या ग्रंथात राजकीय विकासाच्या दहा अवयवावर चर्चा करताना त्याच्या मूळ लक्षणाचे खंडन केले. लुसियन पाय यांनी आपल्या व्याख्येत खालील मुद्द्याद्वारे स्पष्टीकरण दिले.

१) आर्थिक विकास :

नार्मन, बुकानन, कोलमैन आदी विचारवंताच्या मते राजकीय विकासाद्वारे आर्थिक विकासाचे मार्ग प्रशस्त होतात. परंतु लुसियन पाय यांनी या भूमिकेचे खंडन करत म्हणाले की, राजकीय विकासाचा सरळ संबध आर्थिक विकासाशी नाही.

२) औद्योगिकीकरण :

औद्योगिक विकास राजकीय विकासाला आकार देतो ही भूमिका पाय यांना मान्य नाही. कारण राजकीय विकास आर्थिक विकास किंवा औद्योगिक विकासाचा पर्याय होऊ शकत नाही. कारण कमी आर्थिक विकास असून राजकीय व्यवस्था लोकतांत्रिक असू शकतो.

३) राजकीय औद्योगिकीकरण :

डेव्हिड ॲप्टरने यांच्या आधुनिकीकरण सिध्दांतामध्ये म्हटले आहे की, विकसनशील देश विकसित देशाचे प्रारुप स्वीकारतात. परंतु लुसियन पाय यांनी आधुनिकीकरण राजकीय विकास पेक्षा वेगळा दृष्टीकोन

मानतात. कारण विकसनशील देशांची स्वत:ची विशिष्ट ऐतिहासिक परंपरा आहेत. या परंपरेपासून स्वतंत्र होऊन विकसित देशाचे अनुकरण करू इच्छित नाहीत.

४) राष्ट्र राज्याचे कार्य :

शिल्स यांच्या मते, राष्ट्र राज्याच्या मानकांच्या अनुरुपानेच राजकीय जीवनाची संघटना आणि कार्य संपन्नता निश्चित केली जाते. या मताचे खंडन करताना पाय म्हणतात की, राजकीय विकासासाठी राष्ट्रराज्य ही पुरेशी स्थिती असू शकत नाही.

५) प्रशासकीय व कायदेशीर विकास :

मॅक्स वेबर व पार्किन्स यांच्या मते विकासासाठी सदृढ नोकरशाही असणे राजकीय विकासाचे दंडक आहे. परंतु पाय यांच्या मते प्रशासनाला अधिक महत्व दिल्यास राजकीय व्यवस्थेत असंतुलन निर्माण होतो. असा पाय यांचा युक्तिवाद आहे.

६) लोकशाहीचा विकास :

लॉ पालोबाश यांनी लोकशाही व्यवस्थेचा विकास हा राजकीय विकास असल्याचे सिध्द करणाचा प्रयत्न केला आहे. ल्युसियन पाय यांनी हे अमान्य करत लोकशाही आणि राजकीय विकास एकच असल्याचे मानता येणार नाही असे म्हटले, कारण केवळ लोकशाही असल्याने व्यवस्थेची, कार्यक्षमता वाढत नाही. असे पाय यांचे मत आहे.

७) लोकसहभाग :

ल्युसियन पाय यांनी सार्वजनिक राजकीय जागृती आणि मतदानांच्या अधिकाराचा विस्तार लोकशाही मूल्यांना बळकट करते या मताचे खंडन केले. भ्रष्ट राजकीय नेत्यांनी जनतेची दिशाभूल केल्यास राजकीय विकास शक्य नसल्याचे पाय यांचे मत आहे.

८) स्थिरता आणि परिवर्तनशीलता :

रिग्स ने असा युक्तिवाद केला की, अनिश्चित परिस्थितीत सामाजिक व आर्थिक प्रगती होऊ शकत नाही. सामाजिक व आर्थिक विकास होऊ शकत नाही. सामाजिक व आर्थिक प्रगती होऊ शकत नाही. सामाजिक व आर्थिक विकास केवळ पध्दतशीर व हेतूपूर्ण बदलाने होऊ शकतो. यावर टीका करताना लुसियन पाय यांचे म्हणणे आहे की, व्यवस्था आवश्यक आहे आणि कोणत्या हेतूने बदल केला जात आहे, हे स्पष्ट करणे आवश्यक आहे.

९) गतिशीलता आणि शक्ती :

राजकीय व्यवस्थांचे मूल्यमापन व्यवस्थेतील शक्तीचा वापर आणि प्रमाणावर अवलंबून आहे. परंतु पाय यांच्या मते हे स्पष्टीकरण केवळ लोकशाही व्यवस्थेलाच लागू होऊ शकते. इतर व्यवस्थाही राजकीयदृष्ट्या विकसित होऊ शकतात. असे पाय यांचे म्हणणे आहे. अनेक वेळा यावर कांही मर्यादा असतात.

१०) सामाजिक परिवर्तन :

पाय असे मानतात, सामाजिक विकास राजकीय विकासाशी जोडले जाऊ शकते. परंतु हे तत्व आधुनिकीकरणाशी संबंधित आहे.

ल्युसियन पाय यांच्या राजकीय विकासाची वैशिष्ट्ये :

विविध राजकीय विचारवंतानी राजकीय विकासाच्या प्रारुपाबद्दल केलेल्या मतांचे खंडन करीत पाय यांनी राजकीय विकासाची तीन वैशिष्ट्ये स्पष्ट केली.

१) समता – लुसियन पाय यांच्या मते राजकीय व्यवस्थेत समता प्रस्थापित करण्याची प्रवृत्ती असायला हवी. पाय यांनी समतेचे तीन मापदंड सांगीतले. पहिले, नागरीकांना सार्वजनिक सामूहिक व्यवस्थेत सहभागी होणाची समान संधी होय. दुसरे, कायद्यांची सार्वत्रिकता म्हणजे सर्वांना समान कायदे लागू करणे आणि तिसरे राज्यातील विविध पदांच्या भरतीसाठी पात्रता आणि कार्य संपादन क्षमता सर्वांसाठी समान असावी.

२) क्षमता : लुसियन पाय यांनी तीन प्रकारच्या क्षमता स्पष्ट केल्या आहेत, जसे की आवश्यक कार्ये करणासाठी राजकीय व्यवस्थेची क्षमता, व्यवस्थेची विविध राजकीय कार्ये स्पष्ट करणाची क्षमता आणि प्रशासनात विवेकपूर्ण व लौकीकीकरण असणाची क्षमता.

३) विभिन्नीकरण : ल्युसियन पाय यांनी तीन प्रकारच्या विभिन्नीकरणावर भर दिला. समाज आणि राज्यांच्या विविध अंग, पदे आणि विभाग आणि त्यांची कार्ये यांची स्पष्टता. व्यवस्थेच्या विविध राजकीय कार्यांची स्पष्टता आणि विघटन न होऊ देता विविध विभागाचे जटिल प्रक्रियाद्वारे एकत्रीकरण करणे.

राजकीय विकासाचे साधने :

ल्युसियन पाय यांनी राजकीय विकासाची विविध साधने पुढीलप्रमाणे स्पष्ट केली आहेत.

१) राजकीय पक्ष : राजकीय नेतृत्व पक्षांच्या माध्यमातून विकसित केले जाते. मतदानाचा अधिकार, राजकीय सहभागाचा अधिकार आणि समस्या ओळखून ती सोडविणासाठी प्रभावी काम करणे, हा लोकशाही व्यवस्थेचा प्राण आहे.

२) लष्कर : अनेकवेळा राजकीय पक्ष योग्य नेतृत्व देऊ शकत नाहीत. अशा परिस्थितीत लष्कर देशाला अशांततेच्या परिस्थितीतून सोडवते आणि राजकीय विकासाची प्रक्रिया सुकर होते. कारण लष्कर राजकीय व्यवस्था सक्षम करते.

३) क्रांतीकारी किंवा चमत्कारी नेतृत्व : क्रांतीकारी किंवा चमत्कारी नेतृत्व संकटावर मात करुन मार्ग प्रशस्त करते. त्यांच्या विशेष गुणांमुळे ठोस पाऊले आणि कायमस्वरुपी धोरणे तयार केली जातात. जी समस्या सोडवतात. त्यांच्या विशेष गुणांमुळे राष्ट्रीय एकात्मता राखण्यात यश येते.

४) आधुनिक नोकरशाही : आधुनिक आणि सक्षम नोकरशाही योग्य धोरणे ठरविण्यात. त्यांची अंमलबजावणी करण्यात आणि सरकारला स्थिरता प्रदान करण्यात आणि पारंपारिक समाजाचे आधुनिकीकरण करण्यात मदत करते.

५) राष्ट्रीयत्वाची भावना : राष्ट्रीयत्वाच्या भावनेमुळे व्यक्ति वैयक्तिक स्वार्थाऐवजी राष्ट्रहिताला प्राधान्य देते. ज्यामुळे राष्ट्र विकासाच्या मार्गावर मार्गक्रमण करते.

६) राजकीय सहभाग : नागरीकांमध्ये समानता समस्या सोडविणाची क्षमता आणि कामांची विभागणी यासाठी लोकांचा राजकीय सहभाग खुप उपयुक्त आहे. राजकारणात जितके लोक सहभागी होतात. तितका देशाचा राजकीय विकास होतो.

लोकांमधील निरक्षरता, अज्ञान, आर्थिक मागासलेपणा, जातीय आणि सामाजिक द्वेष, राजकीय पक्षामध्ये तत्वे आणि धोरणांचा अभाव, आदर्श आणि समर्पित नेतृत्वाचा अभाव आणि धर्मनिरपेक्षता यांचा अभाव इ. घटक राजकीय विकासात अडथळे आणणारे आहेत.

४.२.३ डेविड ॲप्टर यांचा विकसनशील देशाचा नमुना :

डेव्हिड ॲप्टर उत्कृष्ट राजशास्त्रज्ञ आणि समाजशास्त्रज्ञ होते. राजकीय आधुनिकीकराच्या संदर्भात तिसऱ्या जगातील व्यवस्थेची चर्चा डेव्हिड ॲप्टर करतात. विकसनशील देशासमोर आधुनिकीकरण आणि विकासाचे प्रारुप स्वीकारणाच्या प्रयत्नातील पेचप्रसंगाचे विश्लेषण डेव्हिड ॲप्टर करतो. त्यांच्या मते, उदारमतवादी भांडवलशाही समाजाने विषमतेची समस्या निर्माण केली आहे, तर मार्क्सवादी या समस्येच्या निराकरणासाठी पर्यायी मांडणी करतात.

डेव्हिड ॲप्टर यांनी आधुनिकीकरणाचे चार टप्पे सांगितले आहेत.

१) संपर्क नियंत्रणाचा टप्पा :-

युरोपातील प्रगत देशामध्ये सतराव्या, अठराव्या व एकोणिसाव्या शतकात विशेषत: ब्रिटिश, फ्रेंच, जर्मन, डच, पोर्तुगीज आणि इटालियन वसाहतवाद्यांच्या साहसांमध्ये सुरुवात झाली. विशेषत : ध्येय, लोभ, किंवा वास्तविक साहसाची इच्छा असलेल्या काही उद्योजक व्यक्तींनी या प्रवृत्तीचे नेतृत्व केले. ज्यामध्ये केवळ व्यापार केंद्रेच स्थापन केली गेली नाहीत, तर युरोपातील संपत्ती आणि तंत्रज्ञानाच्या साहाय्याने प्रदेशही मिळविले गेले. किपलिंगच्या कवितेमध्ये याचे तात्त्विक वर्णन ''पांढऱ्या माणसाचे ओझे'' असे करणात आले आहे. प्रशासकीय व्यवस्थेच्या अभिव्यक्तीतून परकीय राजवट एकवटलेली दिसते. या टप्प्याच्या शेवटी नागरीकरण सुरु झाले ज्यामध्ये उच्चभ्रूंसाठी आरोग्य व्यवस्था आणि शाळा सुरू झाल्या.

२) प्रतिक्रिया आणि प्रतिवादाचा टप्पा :

या टप्प्यावर नवीन शहरी केंद्रे निर्माण करण्यात आली. परदेशी उच्चभ्रू आणि स्थानिक लोक याच्यात संवाद सुरु झाला आणि व्यापारीकरण वाढले. पंरतु मुळ रहिवाशांचे तीव्र शोषण अधिक स्पष्ट झाले.

ज्यामुळे राष्ट्रीय उठाव झाला. परंतु जे.सी. जोहरी यांनी निरीक्षण नोंदविल्याप्रमाणे ''स्थानिक आणि परदेशी घटकांनी परस्परसंवाद साधला व वसाहतवादी स्वामी आणि राष्ट्रवादी अभिजन वर्ग यांच्यात संबंधाचे नवीन प्रकार विकसित झाले आणि नवीन हितसंबंध निर्माण झाले.

३) विरोधाभास आणि मुक्तीचा टप्पा :

वाढता राष्ट्रवाद आणि त्याचा वाढता पाया यामुळे ग्रामीण आणि निमशहरी भागात अभिजन वर्ग निर्माण झाला. या शक्तीनी राष्ट्रवादी संघर्षाची गती वाढवली. एस.एम लिपसेट यांनी त्याच्या 'द फर्स्ट नेशन' या ग्रंथामध्ये ''उपनिवेशक अधिकाऱ्यावर होणारे हल्ले आणि वाटणी करणाऱ्या मागणीसह पश्चिमेकडील क्रांतीच्या घटना जसे की १७७६ चे अमेरिकन स्वातंत्र्ययुध्द आणि १७८९ ची फ्रेंच क्रांती हे प्रेरणास्थान बनले'' असे निरीक्षण नोंदविले आहे. त्यामुळे येणाऱ्या संकटापासून दूर राहणासाठी वसाहतवादी मालकांनी नवीन पध्दती शोधून काढल्या. परिणामी हळूहळू लोकशाही व्यवस्था अस्तित्वात आली. या बदलांचा राजकीय संघटना, जन अंदोलन आणि स्वातत्र्यांच्या मागणांवर प्रभाव पडला.

४) नवीन व्यवस्थेचा शोध :

पूर्वीच्या वसाहतींनी स्वातंत्र्य मिळविल्यामुळे सामाजिक, आर्थिक आणि तांत्रिक क्षेत्रात दुसरी क्रांती झाली. या देशांनी व्यवहार्य आणि प्रभावी समुदायाला चालना देणासाठी राजकीय स्वातंत्र्याचा वापर करणाचा प्रयत्न केला. पंरतु, लवकरच प्रत्येक प्रकारची राजकीय व्यवस्था समस्या आणि अडचणी निर्माण करते. काही व्यवस्था स्वातंत्र्यांची बाजू घेतात. परिणामी राष्ट्रवादी नेतृत्वाने आपली पकड गमावली आणि आयात केलेल्या लोकशाही व्यवस्थेची जागा हुकुमशाही व्यवस्थेने घेतली. आयझेनस्टँडच्या निरीक्षणाप्रमाणे ''मूळ राजकीय शक्तीची पंरपरा आणि पाश्चिमात्य लोकांनी आणलेली आधुनिकता यांच्या संघर्षावर आधारीत आहे. या वादविवादांमध्ये खऱ्या अर्थाने अंतभूर्त होऊ शकणाऱ्या पर्यायी व्यवस्थेकडे दुर्लक्ष झाले. असे डेव्हिड ॲप्टर यांचे मत आहे.

४.२.४ सॅम्युअल हटिंग्टनचा विकास आणि आधुनिकीकरणाचा सिध्दांत :

सॅम्युअल हंटिंग्टन याने आपल्या ''पोलिटिकल ऑर्डर इन चेन्जिंग सोसायटीज'' या ग्रंथात राजकीय विकासाची संकल्पना मांडली आहे. पाश्चिमात्य राजकीय व्यवस्था प्रतिमान मानून विकसनशील देशांनी त्यांचे अनुकरण करावे या आल्मंडच्या मताशी हंटिग्टन सहमत आहे. पण राजकीय विकासाची संकल्पना केवळ आधुनिकीकरणापुरती मर्यादित करणास त्यांचा विरोध आहे. त्यांच्या मते, ती तशी केल्यास राजकीय विकासाची संकल्पना एतद्देशीय व संकुचित ठरते. आधुनिकीकरणातून राजकीय विकासाप्रमाणेच राजकीय ऱ्हासाचीही शक्यता असते. याचा हंटिग्टन विशेष आवर्जुन उल्लेख करतो. त्यादृष्टीने 'स्थैर्य'' या घटकाला हंटिंग्टन आपल्या प्रतिपादनात मध्यवर्ती महत्व देतो. अस्थैर्याचा धोका टाळून ऱ्हासाची शक्यता बाद करणाची क्षमता राजकीय व्यवस्थेने कशी वाढवावी याचे हंटिग्टन यांनी सविस्तर विवेचन केले आहे.

शिक्षणप्रसार व आर्थिक प्रगती यांच्या परिणामांमधून जी जागृती घडते तिचा वेग त्या प्रगतीपेक्षा खूपच जास्त असतो. या जागृतीतून अनेक नवे सामाजिक गट पुढे येतात आणि स्वतःचा आपला वाटा मागू लागतात. पण सर्वांना त्यांचा वाटा देणाइतपत राजकीय व्यवस्थेची आर्थिक प्रगती झालेली नसते. यातून अपरिहार्यता निराशा आणि असंतोष पसरतो. सार्वत्रिक प्रौढमताधिकारातून समाजाचे जे राजकीयीकरण होते त्याची यात भर पडते. यातून राजकीय सहभागाचे प्रमाण वाढते. अधिकारांच्या मागण्या, निषेध, प्रतिकार, आर्थिक मागण्या यांच्या स्वरुपात हा सहभाग व्यक्त होतो. या वाढत्या सहभागाला वाट करून देणाऱ्या संस्थाची उभारणी करण्यात जर राजकीय व्यवस्था यशस्वी झाली तर तिचे स्थैर्य अबाधीत राहते व तिचा राजकीय विकास होतो. कारण कार्यक्षम संस्थाच्या द्वारेच संघर्ष निवारण व नेतृत्व निवड केली जाऊन स्थैर्याला पुष्टी मिळते. संस्था विविध हितसंबंधाचा मेळ घालतात. समाजाला एकत्र आणण्यास साधनीभूत ठरतात. आणि सामाजिक सुसंवादाला हातभार लावतात. राजकीय संस्था समाजातील निरनिराळ्या शक्तीवर नियत्रंण ठेवतात.

त्यामुळे हंटिग्टन संस्थीभवनाच्या प्रक्रियेवर विशेष भर देतो. येथे केवळ ''औपचारिक संघटना'' एवढ्या मर्यादित अर्थाने संस्था या संज्ञेचा वापर केलेला नाही. तर संस्था म्हणजे ''ज्या कृतींना समाजात मान्यता व स्वीकृती मिळते त्यांचा आकृतिबंध'' असा अर्थ येथे अभिप्रेत आहे. एखादी रचना, प्रथा व कृतीपरंपरा जेव्हा नियमितपणे अस्तित्वात राहते तेव्हा तिची संस्था बनते. या अर्थानेच ''संस्था म्हणजे वर्तनाच्या स्थिर आणि नियमित अशा पध्दती असतात.'' औपचारिक संघटना आणि अनौपचारिक प्रथा ज्या प्रक्रियेतून प्रतिष्ठीत, प्रस्थापित व मौल्यवान ठरतात तिला संस्थीकर असे म्हटले जाते.

एखादाा समाजात संस्थीकरनाची पातळी किती आहे. हे हंटिग्टनच्या मते पुढील चार घटकांवरुन ठरवता येते.

१) परिस्थितीनुसार बदलण्याची क्षमता :

पर्यावरणात घडणाऱ्या बदलांच्या अनुरुप बदल स्वीकारणाऱ्या रचना व संघटना दिर्घकाळ टिकून राहतात. ज्या रचना वा संघटना आपले नियत कार्य संपल्यानंतर स्वत:साठी नवे कार्य शोधून आमलात आणू शकतात त्यासुध्दा टिकून राहतात. अशाप्रकारे परिस्थतीशी अनुकुलता साधण्याची क्षमता ज्या प्रमाणात तशी तिची संस्थीकरनाची पातळी ठरते.

२) संघटनेची व्यामिश्र रचना :

संस्थीकरनाचे दुसरे गमक संघटनेची व्यामिश्रता हे असते. संघटनेची रचना व्यामिश्र होणे म्हणजे बहुविध कार्ये करणाऱ्या अशा अनेक यंत्रणा त्या संघटनेत अस्तित्वात येणे आणि त्या सर्व यंत्रणांची बांधणी श्रेणीबध्द चौकटीत झालेली असणे. संघटनेच्या प्रत्येक शाखा-उपशाखांना स्वत:चे असे स्थान, महत्व व कार्य असल्यामुळे अनेक पारंब्या असलेल्या वडाच्या झाडाप्रमाणे या संघटना एकाएकी कोसळत नाहीत. उलट शाखाविस्तारामुळे समाजाच्या चारही कोपऱ्यात विविध स्तरांत शिरुन त्या आपल्या प्रभाव टाकू शकतात.

रशियाचा साम्यवादी पक्ष, विकसनशील देशांची प्रशासनयंत्रणा किंवा देशांत लष्कर ही व्यामिश्र रचनांच्या संघटनांची उदाहरणे म्हणून सांगता येतील.

३) संघटनाची स्वायत्तता :

संघटनाची स्वायत्तता म्हणजे राजकीय गैरराजकीय संघटनांपासून वेग वेगळ्या स्वरुपात अस्तित्वात आलेल्या, आणि स्वायत्तपणे कारभार करणाऱ्या असणे. असे झाले म्हणजे राजकीय संघटनांना अन्य गैरराजकीय संघटनांच्या हस्तक्षेपापासून मुक्त असा कारभार करणे शक्य होते.

४) संघटनेचे एकत्र :

संघटनेच्या एकात्मतेचा संदर्भ तिच्या सुसंघटित पणाशी असतो. संघटनेची उद्दिष्टे व कार्ये याविषयी एकवाक्यता असेल, नेतृत्वाला एकमुखी मान्यता असेल, आणि सभासदांमध्ये शिस्तभावना व संघटनेविषयी अभिमान असेल तर अशी संघटना एकात्म होऊ शकते. विशेष क्रियाशील सदस्य असलेल्या संघटनांसाठी ही एकात्मकता अधिकच आवश्यक असते. अशाप्रकार जिथे संघटनांची अनुकुलक्षमता, व्यामिश्रता, स्वायत्तता व एकात्मता यांची लक्षणीय प्रगती झालेली असते तिथली संस्थाकरनाची पातळी वरची आहे असे मानले जाते.

हंटिंग्टनच्या मते, संस्थीकरन हा राजकीय विकासाचा सर्वात महत्वाचा पैलू आहे. राजकीय विकासासाठी राजकीय सहभागात वाढ होणे निश्चितच महत्वाचे आहे, पण जर योग्य त्या प्रमाणात संस्थीकरनाची जोड मिळाली नाही तर हा वाढता राजकीय विकास न होता राजकीय ऱ्हास होतो. संस्थीभवन झालेले असल्यास सहभागाला योग्य ती दिशा दिली जाते आणि यातून राजकीय विकास घडून येतो. आफ्रिकी, आशियाई देशांमध्ये आधुनिकीकरनातून राजकीय सहभाग वाढला, पण संस्थीकरन मात्र अपेक्षित प्रमाणावर न झाल्यामुळे तिथे राजकीय अस्थैर्याचे प्रसंग वारंवार उद्भवताना दिसतात. याचा अर्थ असा की स्थैर्य व विकास या दोन्ही गोष्टी मिळवायच्या असल्यास एकतर संस्थीकरनाची पातळी उंचवायला हवी. राजकीय सहभागास चालना देण्यास १) राजकीय पक्ष, २) अभिजन आणि ३) लष्कर या तीन घटकांची भूमिका सर्वाधिक महत्वाची ठरली आहे, असा निर्वाळा नव्या राष्ट्रांच्या अनुभवाच्या आधारे विकासात्मक अध्ययनांचे पुरस्कर्ते देतात. मागासलेल्या समाजांतील लोकांचे राजकीयीकरण करुन राजकीय प्रक्रियांमध्ये सहभागी करुन घेणाचे कार्य राजकीय पक्षालाच शक्य होते. भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेससारखी राजकीय संघटना भारताच्या राजकीय विकासाच्या संदर्भात किती महत्वाची भूमिका १०० हून अधिक वर्षे पार पाडीत आहे, हे आपल्यासमोर आहेच. साम्यवादी राजकीय व्यवस्थांमधील साम्यवादी पक्षही उदाहरणार्थ घेता येतील. उठाव, उत्पात व अराजक यांना आळा घालून पक्ष अस्थैर्याचा धोका टाळतात, संस्थीकरनाच्या प्रक्रियेस चालना देतात आणि कमी अधिक प्रमाणात लोकशाही राज्यपध्दती दृढमूल करतात असाही अनुभव आहे.

अभिजनवर्गात विकासाविरोधक पारंपारिक श्रेष्ठही असतात, पण उच्चशिक्षित, बुध्दिवंत व ध्येयवादी अशी जी नव्या श्रेष्ठीची पिढी आधुनिकीकरणाच्या प्रक्रियेतून पुढे येते जी राजकीय विकासाला अनुकूल असते. राष्ट्रवाद, राष्ट्रीय ऐक्य, स्वातंत्र्य, समाजवाद, प्रगती, सामाजिक न्याय अशा आदर्शांना घेऊन या

नवश्रेष्ठांची विचारप्रणाली तयार झालेली असते. तिचाही पारंपारिक समाजांच्या राजकीय विकासास हातभार लागतो.

लष्करी राजवट किंवा लष्करी हस्तक्षेप ही विकसनशील देशांच्या राजकीय इतिहासात वारंवार घडणारी गोष्ट आहे. नागरी प्रशासनाची अकार्यक्षमता व लष्करांची गुणवत्ता या दोहोंच्या परिणाम लष्करांच्या हाती राजकीय विकासाची सूत्रे जातात. काही ठिकाणी लष्कराने समाजाचे आधुनिकीकरण व आर्थिक विकास ही उद्दिष्टे साध्य केली हेही नाकारता येणार नाही. पण बहुधा लष्करी राजवटी पुरणमतवादीच असतात. दडपशाही तत्रांचाच वापर करुन त्या आपली उद्दिष्टो पूर्ण करतात. त्यामुळे तात्कालिक यश मिळाले तरी दूरगामी दृष्टीने पाहता संबंधित राजकीय व्यवस्थेची हानीच झालेली असते. पाकिस्तान, बांगलादेश, या उदाहरणांवरुन हाच निष्कर्ष निघतो. कोणत्याही राजकीय व्यवस्थेत लष्कराला पुढाकार मिळणे ही तिथल्या राजकीय पक्षाच्या व नेतृत्वाच्या अपयशाचीच स्पष्ट पावती असते.

४.३ सारांश

आधुनिकीकरण आणि राजकीय विकास एकत्र मार्गाक्रमण करतात. आधुनिकीकरणामुळेच राजकीय विकास होतो यात शंका नाही. त्यामुळे राजकीय विकास हा आधुनिकीकरणाचा राजकीय पैलू आहे. परंपरा, वेळ, नेतृत्व हे आधुनिकीकरण व राजकीय विकास या दोन्ही घटकांवर परिणाम करणारे सामान्य घटक आहेत.

इतर कोणत्याही गोष्टीपेक्षा परंपरांचा जनतेवर मोठा पगडा असतो. हे सत्य नाकारता येत नाही. त्यामुळे देशाने स्वीकारलेल्या राजकीय व्यवस्थेचे स्वरुप ठरविण्यात परंपरांचा मोठा वाटा आहे. १९१७ च्या रशियन क्रांतीपूर्वी रशियाने परंपरांना, पाश्चात्यीकरणाशी कसे जूळवून घ्यायचे ही एक मोठी समस्या होती जी त्यांच्या संदर्भात नवकल्पना आणण्यास बांधील होती. अमेरिका रशिया या दोन्ही देशांनी स्वतःचे आधुनिकीकरण केले असले, तरी त्यांच्या स्वतःच्या परंपरेनुसार त्यांची राजकीय व्यवस्था वेगळी व आहे. हे भारत व चीनच्या बाबतीतही आहे जे वेगवेगळ्या राजकीय परंपरांसह स्वतःचे आधुनिकीकरण करत आहेत.

आधुनिकीकरण व राजकीय विकास या दोन्ही प्रक्रियेवरही काळाचा परिणाम होतो. १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारत स्वतंत्र झाला तेव्हा या देशात प्रदीर्घ ब्रिटिश राजवट आणि १९१९ व १९३५ च्या कायद्याच्या कामकाजाचा अनुभव यामुळे आपले राजकीय नेते पाश्चात्य व्यवस्था स्वीकारणास उत्सुक होते. परंतु जेव्हा आपल्या नेत्यांनी रशियाला भेट दिली तेव्हा या देशाने समाजवाद व नियोजनामुळे प्रचंड प्रगती केलेली दिसली. म्हणून पं. नेहरु यांनीही नियोजन आयोग स्थापन केला, आणि अनेक पंचवार्षिक योजना सुरू केल्या. आता पं.नेहरुनी १९५५ मध्ये मद्रास अधिवेशनामध्ये समाजाचा समाजवादी नमुना म्हणून भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसचे ध्येय ठेवले. जानेवारी १९६४ मध्ये भुवनेश्वर येथील काँग्रेस अधिवेशनात त्याची पुनरावृत्ती झाली.

आधुनिकीकरण व राजकीय विकासाच्या प्रक्रियेत कोणत्या परंपरेचा अवलंब करायचा हे राजकीय नेतृत्वाच्या संदर्भात महत्वाचे आहे. जर परंपरा आधुनिकीकरणाच्या प्रक्रियेत आडव्या आल्या तर त्या

परंपरांचा त्याग किती प्रमाणात करायचा हे नेतृत्व ठरवते. तरीही शीर्षस्थानी असलेले नेतृत्व राजकीय, आर्थिक आणि सामाजिक आधुनिकीकरणाची गती ठरविते, जेणेकरुन कमीत कमी वेळेत देश अमेरिका, रशिया, प.जर्मनी आणि जपान सारख्या विकसित देशांपर्यंत पोहचू शकेल.

४.४ स्वंय अध्ययन प्रश्न

१) गॅब्रियल आल्मंड व कोलमन यांनी.............ग्रंथात राजकीय विकासाची सविस्तर चर्चा केली.

अ) दि पॉलिटिक्स ऑफ डेव्हलपिंग एरियाज

ब) तुलनात्मक राजकारण

क) न्यू आस्केकट्स ऑफ पॉलिटिकल डेवलपमेंट

ड) ....

२) ....यांच्या मते राजकीय विकास म्हणजे आधुनिकीभवनातून उद्धवणाऱ्या समस्यांची सोडवणूक करणाच्या राजकीय व्यवस्थेच्या क्षमतामध्ये वाढ होणे होय.

अ) डेव्हिड अप्टर ब) आल्मंड क) ल्युसियन पाय ड) हंटिंग्टन

३) मानवी विचार व क्रिया या संबंधीच्या सर्व क्षेत्रात बदल घडवून आणणारी बहुमुखी प्रक्रिया म्हणजे..........होय.

अ) राजकीय विकास ब) राजकीय आधुनिकरण

क) राजकीय व्यवस्था ड) राजकीय संस्कृती

४) ''न्यू आस्पेकट्स ऑफ पॉलिटिकल डेवलपमेंट'' या ग्रंथाचे लेखक कोण?

अ) आल्मंड व कोलन ब) हंटिंग्टन

क) ल्युसियन पाय ड) डेव्हिड अप्टर

५) औद्योगिक विकास राजकीय विकासाला आकार देतो. ही भूमिका.........यांना मान्य नाही.

अ) डेव्हिड अप्टर ब) ल्युसियन पाय क) हंटिंग्टन ड) आल्मंड

६) डेव्हिड ॲप्टर यांनी आधुनिकीकरणाचे........टप्पे सांगितले.

अ) दोन ब) तीन क) चार ड) पाच

७) ''पोलिटिकल ऑर्डर इन चेन्जिंग सोसायटीज'' या ग्रंथाचे लेखन.......यांनी केले

अ) डेव्हिड ॲप्टर ब) ल्युसियन पाय क) सॅम्युअल हंटिंग्टन ड) आल्मंड

८) ''संस्थीकरनाची संकल्पना.......या विचारवंताने मांडली.

अ) ल्युसियन पाय ब) सॅम्युअल हंटिंग्टन क) डेव्हिड ॲप्टर ड) आल्मंड

४.५ सरावासाठी स्वाध्याय :

अ) सविस्तर उत्तरे लिहा.

१. राजकीय विकासाचा अर्थ व स्वरुप स्पष्ट करा.

२. राजकीय आधुनिकीकरणाचा अर्थ व स्वरुप स्पष्ट करा.

३. लुसियन पाय यांचे ''राजकीय विकासाचे प्रारुप'' स्पष्ट करा.

४. डेव्हिड ॲप्टर यांचा विकसनशील देशाच्या संदर्भात राजकीय विकासाच्या प्रारुपाची चर्चा करा.

५. सॅम्युअल हंटिग्टनच्या राजकीय विकास व आधुनिकीकरणाचा सिध्दांतावर चर्चा करा.

६. लुसियन पाय यांच्या राजकीय विकासाची वैशिष्ट्ये सांगा.

ब) टीपा लिहा

१) राजकीय विकास

२) राजकीय आधुनिकीकरण

३) संस्थीकरन

४) राजकीय विकासाचे साधने

५) राजकीय व्यवस्थेसमोरील आव्हाने

४.६ अधिक वाचनासाठी संदर्भ ग्रंथ :

१. इमानदार, ना.र. व वकील - आधुनिक विश्लेषण पुणे, शुभदा - सारस्वत, १९४८

२. भा. ल. भोळे - राजकीय विश्लेषण, पिंपळापूरे प्रकाशन नागपूर, १९८४

३. Alomond, G.A 4 coleman, G.s – the politics of Developing Areas, Princeton university press, 1960

४. Apter, David – The Politics of modernization Chicago uni, press, 1965

५. Johari. J.C- Comparative politics, New Delhi 1976

६. Huntigton, Samuel – political order in changing Socicties Yle uni, press 1968

❑❑❑